

**TIJDSCHRIFT VAN DE VERENIGING
VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
IN NEDERLAND (V.G.N.)**

UIT DE INHOUD:

- EEN LITERATUURSTUDIE ROND DE VREDE VAN
VERSAILLES EN DE RUSSISCHE REVOLUTIE
- R. DE RUIG: "WENN NICHT MEHR ZAHLEN UND
FIGUREN. . ."
- VERSLAG VAN DE VERENIGINGSRAAD
- MEDEDELINGEN
- INSTALLATIE, SAMENSTELLING EN TAAKOMSCHRIJVING
COMMISSIE MODERNISERING LEERPLAN
GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING
- MEDEDELINGEN VAN DE C.E.G.E.S.-3, WAARIN
ALS BIJLAGE DE EERSTE TOETS
- BOEKBESPREKING
- ADVERTENTIES

KLEIO

VERENIGING VAN LERAREN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING IN NEDERLAND (V.G.N.)

BESTUUR

DRS. H. ULRICH, *voorzitter*, Vronkenlaan 63, Leiderdorp, tel. 01710-44780.
DRS. E.A.J. OUDENHOVEN, *1e vice-voorzitter*, Burg. Van Grotenhuisstraat 30, Oosterhout-Z., N.Br., tel. 01620-6665.
A.L. VERHOOG, *2e vice-voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.L.A. DANIELS, *1e secretaris*, Apolloplantsoen 23, Zaandam, tel. 02980-65602.
MEJ. DRS. R.E. NOORDIJK, *2e secretaresse*, Allard Piersonstraat 11 D, Rotterdam, tel. 010-234875.
DRS. B. VAN LINGEN, *penningmeester*, Pieperslaan 14, Ellecom, Gld., tel. 08330-5351, postrekening 128701, t.n.v. penningmeester van de VGN te Ellecom, Gld.
L.W. BOOGERT, *comm. Pedak*, Wielengahof 21, Delft, tel. 015-563034.
H. DE RUYTER, *redactie Kleio*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
DRS. H.W. TIMMER, *P.A.-commissie*, Cordell Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865.
J.G. TOEBES, *Didactiekcommissie*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 080-230383.

LEDENADMINISTRATIE

Aangifte en afschrijvingen van leden en informatie over contributiebetaling zenden aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.** Bij aangifte wordt verzocht mee te delen: naam, voorletters, eventueel titel, bevoegdheid, huisadres, telefoon- en netnummer, adres van de school waar men de hoofdbetrekking heeft.

CONTRIBUTIES

Contributies vanaf 1 januari 1971.

Gewone leden: a. docenten havo, v.w.o. en h.b.o.

f 45,-

f 30,-

b. docenten mavo

Buitengewone leden: a. gepensioneerden en b. zij die wel geschiedenisbevoegdheid bezitten, maar geen les geven op scholen voor mavo, v.w.o. en h.b.o.

f 25,-

f 25,-

Aspirantleden:

f 50,-

Echtparen:

KLEIO

Tijdschrift van de Vereniging van leraren Geschiedenis en staatsinrichting in Nederland (V.G.N.), verschijnt tien maal per jaar.

REDACTIE

H. DE RUYTER, *voorzitter*, Kon. Wilhelminalaan 22, Leidschendam, tel. 01761-3657.
MEJ. DRS. G.K.H. SCHURING, *secretaresse*, Lange Nieuwstraat 8, Utrecht, tel. 030-318095.
C.M.H. BOSCH, Bloemendaal.
DRS. B. VAN LINGEN, Ellecom, Gld.
DR. P. VAN DER MEULEN, Bilthoven.
C.S. RUTSEN, Mijdrecht.
DRS. L.M.G.P. SMEETS, Doorn.
DRS. S.Y.A. VELLENGA, Utrecht.

Abonnementen: voor leden gratis, voor niet-leden f 25,- per kalenderjaar.

Actieve leraren/leraressen kunnen alleen met goedvinden van het bestuur van de V.G.N. in aanmerking komen voor een abonnement.

Abonnementen opgeven aan: **Administratie V.G.N., mevr. A.J. de Vries-van Doornen, Van Heuven Goedhartstraat 3, Voorschoten, tel. 01717-4443.**

Het geheel of gedeeltelijk overnemen van artikelen uit dit nummer is slechts toegestaan na onze schriftelijke goedkeuring.

De redactie.

REGISTER

op KLEIO, Tijdschrift van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.)

Jaargang XIII - 1972

ARTIKELEN

ARTIKELEN M.B.T. DE DIDACTIEK VAN DE GESCHIEDENIS

Dr. N. Beets, Rondom de pedagogische situatie van de leerlingen in het eerste leerjaar van het voortgezet onderwijs	421
J. Beetsma, Enige opmerkingen bij het brugklasrapport	29
Drs. A.H. van den Berg, Informatie over het Ledo-projekt	77
Drs. A.H. van den Berg, Het Ledo-projekt en de geschiedenis (beoefening) I	284
Drs. A.H. van den Berg, Het Ledo-projekt en de geschiedenis (beoefening) II	464
J.H. Bisschops en B.W.M. Smulders, Geschiedenis op de pedagogische academie	337
Dr. J. Bornewasser, Wat mogen en moeten we van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten	324
J. Brouwer, Veranderend geschiedenisonderwijs	363
Drs. L. G. Dalhuisen, Wereldoriëntatie en geschiedenis	289
M.A. Derrez e.a., Een bijdrage tot de discussie over leerplanontwikkeling	279
Dr. P.F.M. Fontaine, De adam der geschiedenisleraren	121
Dr. P.F.M. Fontaine, Stadswandelingen	7
Dr. P.A.M. Geurts, en dr. P. van der Meulen, Ontwikkelingen in het geschiedenisonderwijs in Engeland	355
G.J. Gordijn, Het vak geschiedenis op de pedagogische academie	22
J.C.M. Greep, In reactie op Struijk	269
I. Hartman e.a., Film als historische bron	504
Dr. F.W.N. Hugenholtz, Wat mogen en moeten we van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten	323
Drs. A.C. de Jong, Het eerste eindexamen geschiedenis VWO	19
G. de Jong, De betekenis van "eigen milieu" ten aanzien van de historische vorming op de basisschool	317
A.J. Kaarsemaker, De begeleiding van de student in de oefenschool	345
A. König, Wat mogen en moeten we van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten	328
Dr. P. van der Meulen, Veranderende inzichten in Engeland	530
Dr. P. van der Meulen, Jaarvergadering van de Duitse geschiedenisleraren	545
Dr. P. van der Meulen en dr. P.F.M. Fontaine, Veranderende inzichten in Duitsland	481
Drs. D.J. Noordam, Het geschiedenisonderwijs op de basisschool	331
Dr. M.J.H. Post e.a., Brugklastoetsen van de CITO-werkgroep	548
B.M. Reijnders, Wereldverkenning: kreet of mogelijkheid?	311
Dr. J. Roelink, Wat mogen en moeten we van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten	321
H. de Ruyter, In gesprek met drs. J.L. Struijk	97
J. Rijken, Het gebruik van documentaire geluidsopnamen in de geschiedenisles	513
Dr. I. Schöffner, Het Ledo-projekt	1
Drs. H.M.C. Schrijnemakers, Leerstofkeuze in het geschiedenisonderwijs	25
Drs. R.L. Schuurma, Geschiedenis en de audio-visuele media	501
J.G. Toebes e.a., Het schoolonderzoek geschiedenis en staatsinrichting, verslag van een enquête	104
J.G. Toebes, Wat mogen en moeten we van het geschiedenisonderwijs op de basisschool verwachten	326
Drs. G.J. de Voogd, Het M.O.-examen Geschiedenis	16
Lijst van klankbeelden van het geluidsarchief van de Stichting Film en Wetenschap	517
Verklaring van de Sectie-geschiedenis van de Academische Raad omtrent het Ledo-projekt	299
Verslag over experimenten VWO 4, 5 en 6	272

OVERIGE ARTIKELEN EN SAMENVATTINGEN VAN POSTACADEMIALE COLLEGES

Dr. G.J.D. Aalders, Oude en nieuwe problemen op het gebied van de Griekse staatsleer	145
Dr. C. Augustijn, De beginnende Reformatie als progressieve en als conservatieve factor in de maatschappij van de 16e eeuw	158
Dr. C. Augustijn, Erasmus als exponent van het bijbelse humanisme	168
Dr. Th.P. van Baaren, De godsdienst van de praehistorie	142
Dr. Th.P. van Baaren, Antieke Godsdiensten	144
Dr. J.C. Boogman, Achtergronden en tendenties van het buitenlands beleid van Nederland	200
Dr. N. Bootsma, De ontwikkeling van het British Empire tot Commonwealth of Nations als voorbeeld van (politieke) dekolonisatie	614
Dr. I.J. Brugmans, Economische ontwikkeling van de Verenigde Staten in de 20ste eeuw	218
Dr. I.J. Brugmans, Achtergronden van de Indonesische revolutie	234
Dr. A.Th. van Deursen, De Spaanse burgeroorlog	197
Dr. A.Th. van Deursen, Oldebarnevelt	171
Drs. H. van Dijk, Revoluties; een methodologische terreinverkenning	595
Dr. H.W. von der Dunk, Herman Goering	376
Dr. H.W. von der Dunk, Het fenomeen van de mythe in de geschiedenis	434
Dr. G. Harmsen, Geschiedenis en Geschiedschrijving van de Koude Oorlog	182
Drs. J.G. Hegeman, Het moderne imperialisme	176
Dr. F.W.N. Hugenholtz, De wording van de moderne soevereine staat	154
Dr. H.L.C. Jaffé, De actualiteit van de romantiek in de huidige beeldende kunst	249
Dr. H.P.H. Jansen, De middeleeuwse ambachtsgilden	573
Dr. H.P.H. Jansen, Oost en West in de Middeleeuwen	575
Dr. W. Jappe Alberts, Middeleeuwse geschiedenis van Friesland	571
Dr. O.J. de Jong, De protestantisering der Nederlanden	579
Dr. O.J. de Jong, De Bataafse revolutie en de religie	581
Dr. A.F. Mellink, Het anabaptisme der 16e eeuw in hedendaagse visie	161
Dr. A.F. Mellink, Troelstra en het socialisme in Nederland tot 1900	210
Dr. A.F. Mellink, De Nederlandse opstand en het religieprobleem	577
Drs. G.J. Meijer, Keynes en de economische crisis der dertiger jaren	599
Drs. B. Naarden, De Russische sociaal-democratie en de opkomst van het bolsjevisme	601
Dr. F.G. van der Poll, Rood-China	230
Dr. F.G. van der Poll, China en het Westen	618
Dr. F.G. van der Poll, De Verenigde Staten en China	622
Dr. J.M. Pluvier, Dekolonisatie; 1945 — heden	616
Dr. D.J. Roorda, De nieuwe geschiedenis van Engeland in onze leerboeken en lessen	194
Dr. D.J. Roorda, Revolutie; ideaal en verwachting	594
Dr. I. Schöffner, Nederland 1929 - 1939	212
Dr. I. Schöffner, De omslagtheorie van Jan Romein	239
Dr. J.W. Schulte Nordholt, De Amerikaanse presidentsverkiezingen	610
Dr. J.W. Schulte Nordholt, Van Wilson tot Nixon	612
Mr. A. Stempels, Methoden van kabinetsformatie in Nederland	591
Dr. B.A. Sijes, Enkele marxistische opvattingen betreffende de verovering van de politieke macht in de laatste 70 jaar	605
Drs. G. Taal, Liberale groepsvorming in de tweede helft der 19e eeuw	205
Drs. J.D. Thijs, Het communisme in Azië	226
Drs. J.D. Thijs, Chinese emigratie in Zuidoost-Azië	222
Dr. E. Utrecht, Dekolonisatie in Indonesië	587
Dr. E.E.G. Vermeulen, Identiteit tussen geschiedkennis en historisch proces	237
Dr. J. Verseput, Verhouding tussen België en Nederland in de periode 1900 - 1940	216
Dr. J. Verseput, Het sociale vraagstuk in de 19e eeuw	596
Dr. Joh. de Vries, Enige reflecties bij Van Dillen's Van Rijkdom en Regenten	446
Dr. Joh. de Vries, Proeve van een basisindustrie	584
Jkvr. Dr. J.M. van Winter, Ridderschap en ridderidealen	152
Drs. A.M. van der Woude, Syllabus bij de inleiding over historische demografie	241
Dr. E. Zürcher, De Jezuïeten en de Chinese traditie (ca. 1580 - 1660)	163
Dr. E. Zürcher, Achtergronden van de culturele revolutie in China	627

BOEKBESPREKINGEN

LEERMETHODES E.D.

A. Adang en dr. F.E.M. Vercauteren, Mensen en Machten, deel 4H (J.G. Toebes)	129
A. Adang en dr. F.E.M. Vercauteren, Mensen en Machten, deel 4V (J.G. Toebes)	130
H. van Galen Last, Van Sarajevo tot Hiroshima (H. de Ruyter)	133
H. van Galen Last, Op zoek naar vrede (H. de Ruyter)	133
J.C.M. Greep en B.J. Rouwenhorst, Maatschappij in beweging (J.G. Toebes)	131
A. Hoekstra e.a., Functionele geschiedenis, deel 3 VH (J.G. Toebes)	129
A. Hoekstra e.a., Functionele Geschiedenis, deel 4 VH (J.G. Toebes)	635
Dr. M.B. van der Hoeven en drs. A. Hollander, Tijd en ruimte, deel 1 (J.G. Toebes)	132
Drs. G. van Schravendijk-Berlage, Nederlands-Indië onder voogdij (F. van Anrooy)	95
Dr. mr. C.W. van Voorst van Beest, Overzicht van de geschiedenis voor VWO en HAVO, deel 5 (J.G. Toebes)	133
B. van Wakeren, kroniek, deel 2 VH, deel 2MH (J.G. Toebes)	636

OVERIGE BOEKEN

J. Bopp e.a., De angst voor de vrede (G.J. van der Poll)	497
I. Deutscher, De weg van een revolutie (G.J. van der Poll)	496
I. Fetscher, Het socialisme (L. Blok)	307
P. Geyl, Pennestrijd over staat en historie (A.H.M. van Schaik)	456
D. Guérin, Voor een libertair marxisme (G.J. van der Poll)	496
V.M. Hillyer, De wereldgeschiedenis in een notedop (L. Blok)	95
J.A. Jonkman, Het oude Nederlands-Indië I (P.J. Drooglever)	454
A.Th. van Leeuwen, Ontwikkeling door revolutie (G.J. van der Poll)	496
S. van Nostitz, De moord op Winnetou c.s. (J.S. Wijne)	308
J.H. Nota, Kerngedachten van Max Scheler (G.J. van der Poll)	454
G. Overdiep, De Groninger schansenkrijg (L.M.G.P. Smeets)	458
J. Romein, Historische lijnen en patronen (G.J. van der Poll)	495
J. en A. Romein, Erflaters van onze beschaving (L. Blok)	457
J.W. Schulte Nordholt, In de schaduw van een groot licht (J.S. Wijne)	308
R. Steensma, Langs de Friese kerken (J. Beetsma)	96
C. Steentjes, De vaderlandse geschiedenis in een notedop (L. Blok)	32
L. Trotzki, De permanente of de verraden revolutie (G.J. van der Poll)	495
R.M. Watt, Het einde van een keizerrijk (G.J. van der Poll)	454

PUBLICATIES VANWEGE BESTUUR EN COMMISSIES VAN DE V.G.N.

BESTUUR

C.M.H. Bosch, Jaarrede ledenvergadering 1972	253
C.L.A. Daniëls, Vakintegratie in de brugklas	101
G. van Roon, In memoriam H.J. Nannen	373
L.M.P.G. Smeets e.a., De behoefte aan geschiedenisleraren in Nederland	348
L.M.G.P. Smeets e.a., De ontwikkeling van het aantal geschiedenis-studenten	632
Verslag verenigingsraad 1971	70
Jaarvergadering 1972, uitnodiging en agenda	33
Jaarvergadering 1972, jaarverslagen bestuur over 1971	41
Notulen ledenvergadering 1972	255
Statuten en huishoudelijk reglement (vastgesteld in 1972)	262
Communiqué samenwerking VGN — Drie Pedagogische Centra	76
Commissie Onderbouw, samenstelling en instructie	302
Programma staatsexamens geschiedenis en staatsinrichting	268
Mededelingen	371, 433, 503, 631
Verklaring over Ledo	461

DIDACTIEKCOMMISSIE

Jaarverslag over 1971	61
Mededelingen	288, 374, 498

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

B. Dorsman, Voorwoord Postacademica II	139
H.W. Timmer, Voorwoord Postacademica III	570
Jaarverslag over 1971	63
Mededelingen	

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. Boogert, Ten geleide bij het Pedaknummer	310
Instructie	68
Jaarverslag over 1971	65

MAVOCOMMISSIE

Jaarverslag over 1971	64
-----------------------	----

REDACTIE

Jaarverslag over 1971	61
Mededelingen	59, 136

DEPARTEMENT VAN ONDERWIJS EN WETENSCHAPPEN

Brief over centrale schriftelijke examens in de geschiedenis en staatsinrichting	91
Brief over leraren classici en geschiedenisonderwijs	73

COMMISSIE EINDEXAMENEXPERIMENTEN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING (CEGES)

Verslag over werkzaamheden in 1971	80
Verslag over werkzaamheden in het eerste halfjaar van 1972	381
Lijst van scholen die deelnemen aan het eerste experiment	384
Omschrijving van en gegevens voor het experimenteeronderwerp "Het nationaal-socialisme in Duitsland, 1918-1939"	385
Voorstel programma eindexamen vwo-havo-mavo (1968)	416

INGEZONDEN MEDEDELINGEN

Dispuut "Robert Fruin"	459
Historisch Genootschap	362
Katholiek Pedagogisch Centrum	304
Netherlands Association for American Studies	334
Pedagogische Centra	499
Studiereizen naar Mexico	460
Zomercursus in Rome	306

VREDE EN REVOLUTIE

TER INLEIDING

Een werkgroep derdejaars studenten op het Instituut voor Geschiedenis te Utrecht, bestaande uit Els Muylaert en Boudien de Vries en de heren Jan van den Assem, Joost Buschman, Jaap van Osta, Jan van Vliet, Aad Arendsen en Leen Stout, onder leiding van Drs. J.T. Minderaa, heeft zich beziggehouden met de machtsverhoudingen die resulteerden in de vredes van Parijs (1919), welke volgden op de eerste wereldoorlog en in het bijzonder met de vraag in hoeverre de Russische Revolutie de vredesbesprekingen heeft beïnvloed.

De werkmethode was als volgt:

1. Eerst werd de problematiek rond de vrede bekeken in een aantal handboeken.
2. Vervolgens bestudeerde ieder groepslid een boek of gedeelten van boeken over deze materie en maakte daarvan een samenvatting. Ieder ontving daarvan de tekst enige dagen voor het college en tijdens het college werd de samenvatting besproken.
3. Daarna zijn een aantal bronnenpublicaties bestudeerd en is er speciaal op gelet of, en in welke mate de gebeurtenissen in Rusland invloed hadden op de vaststelling van de ordening van O-Europa en speciaal die van het Baltische gebied.
4. Tenslotte is er een krantenonderzoek gedaan. Onderzocht is wat een aantal Nederlandse kranten over deze materie hadden te melden in de periode november 1918 tot maart 1919.

Wat hier volgt, is een verslag van punt 2: de literatuurstudie. Vooraf zij nog opgemerkt dat de handboeken nauwelijks of geen samenhang vermelden tussen de Russische Revolutie en de vredesbesprekingen, uitgezonderd R.R. Palmer, *A History of the Modern World*, New York 1962.

Van een werkelijk thema zijn we bij het bestuderen van deze literatuur niet uitgegaan, maar toch was er bijna steeds een relatie tot de revolutie in Rusland.

1. DE AMERIKAANSE POLITIEK.

A. Uiterst belangrijk is natuurlijk de figuur van de Amerikaanse president Woodrow Wilson. In het volgende boek wordt een poging ondernomen zijn plaats te bepalen in het totale politieke krachtenveld in de V.S. na $\pm$ 1900 en wordt een overzicht gegeven van zijn buitenlandse politiek in het bijzonder t.o.v. de oorlogvoerende landen. Deze politiek is behalve door de oorlogsgebeurtenissen zelf, zeker ook bepaald door de binnenlandse verhoudingen. Wilson de idealist en tegelijkertijd de pragmaticus.

A. Link, *Woodrow Wilson and the Progressive Era, 1910-1917*. New York 1954.
Dit boek valt uiteen in twee delen: de binnenlandse en de buitenlandse politiek.

1. De binnenlandse politiek.

Link geeft een beeld van het aan de macht komen van Wilson als leider van de New Freedombeweging binnen de Democratische Partij en van zijn profiteren van de verdeeldheid in het Republikeinse kamp door de tegenstelling tussen Roosevelt en Taft.

Twee visies konkurreerden in deze jaren om de gunst van de meer progressieve kiezers. Ten eerste de ten dele op Jefferson gebaseerde ideologie van de "*New Freedom*", het programma van Wilson, dat tegenover de monopolistische tendens van de moderne industrie terug wilde naar een soort 19e eeuwse laissez-faire liberalisme met economische vrijheid voor de kleine 'businessman' en nadruk legde op de onverbreekelijke band tussen economische politieke democratie. De rechten van de staten moesten gehandhaafd worden.

Ten tweede de ideologie van het "*New Nationalisme*", met Th. Roosevelt als belangrijk woordvoerder, meer gebaseerd op Hamilton's idealen. Dit ideeëncomplex accepteerde de tendens naar industriële concentratie, wilde deze onder federale controle brengen, waardoor zij gepaard zou moeten kunnen gaan met sociale wetgeving. Roosevelt scheidde zich voor de verkiezingen van 1912 af van de Republikeinse partij, waardoor de Democraten hun kans kregen.

Na zijn verkiezing ontstond er al spoedig een scheiding tussen Wilson en de Progressieven, omdat Wilson te weinig doortastend was inzake de anti-trustwetgeving en wegens zijn conservatieve houding t.a.v. de kinderarbeid, het vrouwenkiesrecht en het rassenprobleem. Kortom Wilson had te weinig belangstelling voor de sociale en economische problemen van zijn tijd.

2. De buitenlandse politiek.

Voor zo'n economisch en politiek belangrijk land als de V.S. was het zeer moeilijk om buiten de oorlog te blijven. In de binnenlandse politiek zou door interventie een groot conflict ontstaan tussen Wilson en de Progressieven, omdat deelname aan de oorlog de uitvoering van de hervormingsprogramma's in de weg zou staan. Amerika ondervond echter in toenemende mate schade van de economische oorlogvoering. Bijzonder gespannen werden de Anglo-Amerikaanse betrekkingen toen de Britten de katoen tot contrabande dreigden te verklaren, hetgeen een ramp zou betekenen voor het zuiden van de V.S. De duikbootoorlog leidde tot grote morele verontwaardiging. Het handhaven van de neutraliteit was bijzonder moeilijk; noch diplomatieke acties noch het bewapenen van handelsschepen konden de Amerikaanse belangen veilig stellen. Een oplossing was alleen mogelijk door zich op te stellen aan de zijde van één van de belligerenten. De oorlog scheen onvermijdelijk.

In de periode vanaf het uitbreken van de oorlog tot aan het moment van de interventie zijn er verschillende stadia in Wilsons beleid te constateren.

- a. tot de zomer 1916: pro-geallieerde neutraliteit t.g.v. de Duitse wijze van oorlogvoeren.
- b. zomer 1916-januari 1917: een meer strikte neutraliteit die t.g.v. Duitse matiging in de zee-oorlogvoering de anti-Duitse gevoelens op de achtergrond dringt.
- c. januari-maart 1917: besluit tot interventie ten gunste van de geallieerden.

De gematigde pro-Duitse stemming sloeg plotseling om toen de duikbootoorlog in volle hevigheid ontbrandde. Toch bleef Wilson aarzelen ook nadat de diplomatieke betrekkingen met Duitsland verbroken waren n.a.v. het Zimmermann-telegram. Dat hij tenslotte toch tot deelname aan de oorlog besloot, was omdat hij geen andere mogelijkheid meer zag om de democratie in Europa te redden.

B. In het volgende meer recente boek wordt geprobeerd tot een zekere structurering te komen van de machtsverhoudingen in de wereldpolitiek waarvan we sinds 1917 wel mogen spreken. Levin zet drie ideologieën tegenover elkaar, te weten: de Wilsoniaanse, de Leninistische en de Europees-imperialistische, die o.a. gekenmerkt werd door de geheime

diplomatie. Heel sterk valt bij Levin evenwel de nadruk op de Wilsoniaans-Amerikaanse ideologie.

De internationale politiek van 1917-1919 ziet hij als een conflict tussen Wilsonianisme en Leninisme "as two opposed methods of moving the world from an imperialistic past to a progressive future".

De principes van dit theoretische grondschema worden nogal eens herhaald (in wisselende situaties), maken daardoor het boek nogal eens omslachtig en wat onduidelijk, en geven een iets te statisch beeld.

N. Gordon Levin jr., *Woodrow Wilson and Worldpolitics*. Oxford 1968.

In de periode 1917-1919 legde Wilson de fundamenteën voor de Amerikaanse buitenlandse politiek. Er is sprake van een zó sterke overeenkomst tussen Wilsons ideologie en de praktijk van de Amerikaanse buitenlandse politiek in deze periode, dat men bij de behandeling van laatstgenoemde kan volstaan met een weergave van Wilsons ideologie, geadstrueerd met een enkel voorbeeld uit de praktijk van de Amerikaanse buitenlandse politiek.

1. *Wilsons Ideologie.*

Het belangrijkste element voor de constructie van een stabiele wereldorde was het liberaal-kapitalistische internationalisme, veilig tegen imperialistische dreiging van rechts en gevaar voor revolutie van links. Onder liberaal-kapitalistische internationalisme verstaat Levin: een systeem van waarden en instellingen dat wordt gekarakteriseerd door politieke vrijheid, sociale mobiliteit, een constitutionele regering en de kapitalistische wijze van produktie en distributie.

Dit zou een wereld tot gevolg hebben die vrij was van machtspolitiek, gekenmerkt door vrijhandel en samenwerking der grootmachten binnen het kader van het wereldrecht. Dit alles zou gestalte krijgen in de Volkenbond. Wilsons idealisme viel samen met het Amerikaanse belang. Deze complete eenheid van het nationale belang en de waarden van het liberaal-internationalisme was voor Wilson logisch en in overeenkomst met het Amerikaans liberaal-exceptionisme: de ontwikkeling van de V.S. was uniek omdat het, i.t.t. het oorspronkelijk feodale Europa, altijd liberaal was geweest; derhalve hadden de V.S. de taak om het liberaal-internationalisme te verspreiden.

Amerika's economische expansie was het noodzakelijke materiële element van deze zending.

Wilson wilde ook in de buitenlandse politiek geen revolutionaire veranderingen maar lanceerde een hervormingsideologie voor de internationale politiek. In zijn anti-imperialistische zending om de internationale politiek te liberaliseren/veramerikaniseren, zag Wilson twee mogelijkheden om het imperialisme teniet te doen:

- a. het gebruiken van Amerika's militaire macht, verwoord als een liberale ideologische "kruistocht", bijv. tegen Duitsland in 1917;
- b. het aanwenden van Amerika's morele invloed; geschillen te laten oplossen d.m.v. de Volkenbond.

2. *In het kort volgen nu enkele voorbeelden van de Amerikaanse buitenlandse politiek onder de regering Wilson, waarin zijn ideologie tot uiting komt.*

a. *Bela Kun's bewind contra Wilson.*

Wilsons ambivalente houding t.o.v. het nationalisme en de dreiging van een bolsjevistische revolutie is het beste te zien in relatie tussen zijn regering en de Hongaarse Sovjet-Republiek.

Wilson probeerde direct de revolutie in Hongarije te isoleren d.m.v. diplomatieke pressie, maar probeerde tevens een Roemeense inval te voorkomen. Toen diplomatieke acties niet toereikend bleken, volgde de Roemeense inval. Wilson toonde zich verheugd met de vernietiging van het regime maar was toch bevreesd voor het Roemeense imperialisme.

b. Wilsons houding t.o.v. Duitsland.

Ten opzichte van Duitsland heeft Wilson vanaf april 1917 een dubbelzinnige politiek gevoerd, welke hij ook tijdens de Parijse vredesconferentie heeft voortgezet. Er was sprake van een reïntegratietendens, die gericht was op de opnemng van een gedemocratiseerd Duitsland na de oorlog en die niet alleen de bedoeling had om het Geallieerde imperialisme te matigen maar tevens het democratische Duitsland te beschermen tegen het bolsjewistisch dreigen uit Rusland. Daarnaast was er sprake van een bestraffingstendens bedoeld om controle uit te oefenen op een eventueel weer opkomend Duits imperialisme. De vrede resulteerde in een gematigd anti-Duitse regeling van de Geallieerden, welke door Wilson werd gezien als een voorlopige controle op Duitsland. De Volkenbond maakte deze absorptie van de Amerikaanse macht in de Europese politiek legitiem.

c. Wilson en de Bullit-missie.

Binnen de kring van zijn medewerkers had Wilson voortdurend te kampen met medewerkers die zich rechtser of linkser van zijn politiek opstelden. William C. Bullit behoorde tot de linksliberalen die politieke steun en materiële hulp wilden verlenen aan de Russische revolutionairen om zo een matigende invloed te kunnen uitoefenen. Wilson wilde echter geen enkele concessie doen t.a.v. de Bolsjevisten. Toch werd in februari 1919 Bullit belast met een missie naar Rusland, een missie, die een onofficieel karakter droeg en als zuiver informatief bedoeld was. Bullit vatte zijn missie op als officieel en als bedoeld om een vrede tot stand te brengen tussen de Geallieerden en de Sovjets. Hij bewerkstelligde een de facto erkenning van een gematigd Bolsjevistische controle over Europees Rusland en een wapenstilstand. Wilson was bepaald niet enthousiast over de resultaten van de missie en stemde niet in met de erkenning van het Sovjet-regime.

3. Wilson's politiek t.o.v. het bolsjewisme.

In theorie had Wilson een duidelijk eigen politiek die gebaseerd was op bovengenoemde algemene grondslagen van zijn ideologie van een liberaal-kapitalistische wereldorde. Op grond hiervan wenste hij wel liberale, niet reaktionaire anti-bolsjevisten te steunen.

In de praktijk leidde dit tot pogingen gematigde en leninistische revolutionairen in Rusland met elkaar te verzoenen, tot aarzelende interventie met het doel de meer liberale politieke krachten een ruggesteun te geven en tot voedselleveranties met hetzelfde oogmerk. Een wat wisselende koers, die duidelijk afweek van bijv. het Franse anti-bolsjewisme, dat tegen herstel van een gematigd konservatief Rusland geen bezwaar zou hebben gehad. Bij een dergelijke benadering speelde natuurlijk ook een rol de mate van levenskansen die men op verschillende tijdstippen aan het bolsjewistisch regime gaf.

II. DE DUITSE POLITIEK.

Voor wat Duitsland betreft, vallen de jaren 1917-1919 uiteen in twee periodes; de cesuur ligt natuurlijk in november 1918.

A. Wat zijn de motieven geweest waardoor de Duitsers werden geleid in hun politiek

t.o.v. O-Europa? Na maart 1917 ontstond hier een geheel nieuwe situatie. De vrede van Brest-Litowsk kan men zien als een kristallisatie van deze Duitse motieven. In de uit hun boeken gelichte passages over deze vrede komen resp. Hubatsch en Fischer tot zeer tegengestelde conclusies.

W. Hubatsch, *Der Weltkrieg 1914-1918*. (in: *Handbuch der Deutschen Geschichte, Band IV*. dl. 2. blz. 53-58). z.j.

De vrede van Brest-Litowsk moet worden gezien als een poging om de ten gevolge van de Russische ineensorting, die als nooit tevoren de volken in O-Europa in beweging bracht, ontstane wanorde volgens zekere structuurlijnen, zowel bepaald door het principe van het nationale zelfbeschikkingsrecht als door het staatsbelang van de centrale mogendheden, voorlopig te regelen. (dwz. "Ordnung — n.a.v. de bolsjewistische revolutie — im Osten"). Al naar gelang het de Centralen in het Westen moeilijker werd, nam in het Oosten de ontevredenheid bij de toestand en naar aanleiding daarvan de vijandschap tegenover hen toe; er moest dus een continue troepenmacht in het Oosten achterblijven om de machtsuitbouw te consolideren.

De Duitse politiek wordt door Hubatsch gezien als een logisch en acceptabel gevolg van de omstandigheden.

F. Fischer, *Griff nach der Weltmacht, die Kriegszielpolitik des Kaiserlichen Deutschland 1914-1918*. Düsseldorf 1961.

(hieruit diverse stukken betreffende de oorlogsdoelstellingen voor het Oosten).

Fischer behandelt de plannen die in Duitsland en vooral in militaire kringen geformuleerd werden n.a.v. de vraag wat men met de verwachte overwinning moest beginnen. In zijn meest extreme vorm leidde dit tot de conceptie van een Europese wereldmacht, zich uitstrekkend van België, Luxemburg, het gebied van Longwy-Briey met als onvermijdelijk gevolg een "Anlehnung" van Nederland en Frankrijk, tot aan Koerland, Estland Letland, Litauen, Finland, een van het te creëren Polen te annexeren grensstrook, een nauw aan Duitsland verbonden Polen, de Oekraïne, de Krim en Georgië. Via een nauw aan Duitsland verbonden Oostenrijk-Hongarije zou men verder zuidwaarts Roemenië, Bulgarije, Griekenland en het Osmaanse Rijk beheersen. Dit Europese overwicht zou tenslotte Italië en Scandinavië tot een samengaan met Duitsland dwingen. De uit het boek gelichte stukken hebben alleen betrekking op de plannen met betrekking tot het Oosten, de grondgedachten en de aanpassing ervan aan de steeds veranderende omstandigheden. Daarbij is het opvallend, dat die plannen steeds principieel ongewijzigd bleven, hoe slecht de militaite situatie ook werd.

De Duitse plannen waren in het algemeen van zuiver machtspolitieke aard. Ze stoelden enerzijds op militair-strategische motieven anderzijds op economische. Dit Middeneuropese economische machtsblok kwam ook voort uit het verlangen naar autarkie op grond van de vrees na de oorlog buiten de wereldeconomie te vallen.

Voorwaarde voor de realisatie was de ineensorting van de Russische staatsmacht, waarna men Rusland economisch kon beheersen en men de randstaten gemakkelijk zou kunnen losweken om zo een "Nieuw-Duitsland" te creëren in zuiver annexionistische zin.

Door de maartrevolutie hoopte Duitsland tot een afzonderlijke vrede met Rusland te komen. Mede om de SPD gerust te stellen, kwam Bethmann Hollweg tot een dubbele koerswending. In de binnenlandse politiek zegde hij een "Neuorientierung" toe en in de buitenlandse politiek nam hij t.a.v. Rusland een tegemoetkomende houding aan door het na de vrede economische hulp in het vooruitzicht te stellen, terwijl de annexatieplannen

in het jasje van het zelfbeschikkingsrecht werden gestoken. In Duitsland verscherpte dit de binnelandse politieke verhoudingen.

Door middel van het zelfbeschikkingsrecht zou Duitsland zijn invloed niet alleen in O-Europa versterken maar ook Rusland aan zich binden. De Duitse invloed zou via Turkije en Rusland tot ver in Azië reiken. Ook wilde men Oostenrijk-Hongarije verzwakken. Toen de oktoberrevolutie de vredesgezinde Lenin aan de macht bracht konden de Duitsers hun plannen in het oosten grotendeels realiseren, omdat Lenin de vredesvoorwaarden van secundair belang vond. De Duitsers kregen grote invloed in O-Europa en speelden zelfs met de gedachte om in Rusland een pro-Duitse regering aan de macht te helpen, die dan de Oekraïne zou terugontvangen.

Uiteindelijk besloot men toch de handen maar niet van Lenin af te trekken, daar er geen zekerder bondgenoot was dan hij, (de Witten konden verzet tegen het niet door hen ondertekende vredesverdrag in hun programma opnemen en zo het oostfront herstellen) en het regime net zo lang te steunen tot steunen niet meer voordelig zou zijn, het daarbij stevig aan zich te binden en bij een machtsovername pas in te grijpen en dat dan onder het motto van herstel van de orde.

Aldus had zich aan het einde van de oorlog een Imperium Germanicum ontwikkeld van de IJszee tot aan de Kaukasus dat echter, gebaseerd als het was op de opgeroepen doch niet bevredigde verlangens naar zelfstandigheid der nationaliteiten, ontevredenheid ja zelfs vijandigheid had gewekt, zodat de voor de westelijke oorlogsvoering zo broodnodige troepenversterkingen aan het oosten niet onttrokken konden worden.

B. Was er na de capitulatie voor Duitsland nog ruimte voor een actieve buitenlandse politiek? Uit een hier onder rond een artikel van Schüddekopf gegroepeerde samenvatting blijkt dat hiertoe in elk geval pogingen werden ondernomen maar dat daarbij de motieven van de acterende hoofdpersonen bijna tegengesteld waren.

Otto-Ernst Schüddekopf, *German Foreign Policy between Compiègne and Versailles*, in: *Journal of Contemporary History*. 1969. 181-198.

Graf Brockdorff-Rantzau, *Dokumente*. Charlottenburg 1920.

W. Groener, *Lebenserinnerungen*. Göttingen 1957. p. 466-513.

D. Groener-Geyer, *General Groener*. Frankfurt am Main. 1955. p. 113-171.

Schüddekopf meent in het Duitsland van na de kapitulatie en de novemberrevolutie twee centra te kunnen signaleren van waaruit geprobeerd werd tot nieuwe initiatieven in de buitenlandse politiek te komen. Het lijkt evenwel dat hij de verschillen daartussen (idealisme, streven naar een nieuwe wereldorde tegenover Duitse machtspolitiek, mogelijk door de bolsjewistische dreiging) overdrijft. De verschillen lijken slechts gradueel te zijn.

Allereerst moet worden genoemd het ministerie van buitenlandse zaken met Brockdorff-Rantzau aan het hoofd, een vertegenwoordiger van de oude diplomaten-school, die echter over zichzelf zei in een toespraak tot de Nationale Vergadering in Weimar: "Ik hoop te kunnen bewijzen dat een graaf tegelijkertijd een overtuigde democraat kan zijn". Schüddekopf bewondert hem zeer: "Within a few weeks he developed a foreign policy which was far in advance of his time". De concepties van Brockdorff ziet hij als "stimulating ideas which can and should be adopted to the present day".

Bij zijn ambtsaanvaarding verklaarde Brockdorff deze taak op zich te nemen vanwege zijn onwankelbaar geloof in het Duitse volk en zijn toekomst. In zijn programma leunde hij sterk aan tegen het 14 punten-adres van Wilson. Brockdorff lijkt met een vernieuwd en gedemocratiseerd Duitsland achter zich een nieuwe kruistocht voor de democratie te willen voeren, wanneer men zijn uitspraken leest.

Groot is echter zijn verontwaardiging, wanneer het verdrag van Versailles bekend wordt. Zijn hooggestemde idealen bleken illusies te zijn. Brockdorff stelde dan ook alles in het werk om het verdrag van Versailles veranderd te krijgen, geheel terugvallend op de methodes van de "oude diplomatie".

In zijn verhouding tot Sovjet-Rusland komt dit sterk naar voren. Aanvankelijk had hij de vrede te Brest Litowsk als "zuiver-kapitalistisch" veroordeeld, maar in januari 1919 zag hij als taak voor Duitsland om een dam op te werpen tegen het bolsjewisme om zo de Geallieerden tot tevredenheid te stemmen. Toen echter het ontwerp van Versailles bekend werd, was hij een der eersten die een herstel van de relaties met Rusland bepleitte. Betere vredesvoorwaarden waren nu toch niet meer te krijgen.

Schüddekopf oordeelt wel erg positief over Brockdorff; weliswaar bevatten de "Dokumente" veel dat wijst op een integer en idealistisch man maar aangezien het hier gaat om een verzameling interviews, openbare verklaringen e.d. bestaat er grote twijfel. Vanwaar die hoge dunk over het nieuwe Duitsland? Wist hij dan helemaal niets af van de activiteiten van het leger dat de regering Ebert-Scheidemann voortdurend aan de teugel probeerde te houden? Ook het gunstige oordeel dat Groener over Brockdorff heeft, geeft te denken. Groener, de opvolger van Ludendorff, oefende grote invloed uit achter de schermen, "damit der Karren nicht noch weiter nach links rutscht". Ook hij meende dat er in Versailles nog wel te onderhandelen viel. Duitsland kon immers een dam opwerpen tegenover de vloedgolf van het bolsjewisme. In dat opzicht, meende hij, zou de Entente tot een tegemoetkomende houding bereid zijn. Dit optimisme was ontstaan door een serie kontakten met kolonel Conger, de nogal pro-Duitse chef van de politieke inlichtingendienst van het Amerikaanse leger, die Groener verzekerd had dat Wilson Duitsland zou steunen in zijn strijd tegen het bolsjewisme. Toen dit niet het geval bleek te zijn, ontstond er in legerkringen een discussie over de vraag of vanuit de oostelijke delen van het land de strijd hervat kon worden. Groener wees dit af omdat de eenheid van het land nu op het spel stond. Ondertekening van het vredesverdrag is dan ook het enige dat Groener kon adviseren, opdat Duitsland niet zou ophouden te bestaan. Men zou op betere tijden moeten wachten.

Schüddekopf concludeert dat in de eerste helft van 1919, ondanks haar innerlijke zwakte, toch een zeer actieve buitenlandse politiek is gevoerd, die echter juist door die zwakte de gewenste ruimte tot ontplooiing miste. Hij ziet daarin een stuk tragiek. De angst voor een nieuw en machtig Duitsland leidde immers tot een dermate onbuigzame strengheid, dat daarmee de spoken tot leven werden gewekt, die men juist had willen bedwingen.

De "Lebenserinnerungen" van Groener geven een goed inzicht in de mentaliteit van de Duitse legerleiding. Het boek van zijn dochter lijkt minder waardevol en betrouwbaar. Het is te veel een boek over een vader die bewonderd wordt. Toen Groener nog eens de situatie beoordeelde, schreef hij aan zijn vrouw: Wat is er van het Duitse volk geworden? Het laat zich als een lijk een handjevol matrozen, die met Russisch gif zijn ingespoten, omver gooien. "Und wer sind die Drahtzieher? Juden hier wie dort!" Zijn dochter liet zeer discreet de laatste zinnenetjes weg.

III. DE "NEW DIPLOMACY".

Het is de Amerikaanse auteur Arno J. Maier, die zich het meest intensief met deze problematiek heeft beziggehouden.

Zijn boeken (*"Political Origins of the New Diplomacy, 1917-'18*, New Haven, 1959 en *Politics and Diplomacy of Peacemaking; Containment and Counterrevolution at Versailles 1918-'19*, London, 1967) kan men zien als pogingen de overdonderende hoeveelheid feiten en gebeurtenissen van het wereldgebeuren hanteerbaar te maken door ze tot meer abstracte schema's te verdichten (vgl. Levin). Op deze wijze kan hij een betere greep op het geheel krijgen, in het bijzonder meer algemene ontwikkelingen ontdekken en, met wijdse perspectieven opererend, de werkelijk grote tendenzen signaleren.

De woorden, die hij van Wilson citeert, waarin deze zijn positie bepaalt t.o.v. de New Historians, zou men ook op Maier zelf van toepassing kunnen verklaren: "I was interested, not so much in what happened as in what underlay the happening, not so much in the tides as in the silent forces that lifted them" (*P. and D.*, blz. 4).

A. In zijn eerste boek probeert hij aan te tonen, dat vanaf 1917 de doelstellingen van de buitenlandse politiek in de betrokken grote landen verklaard moeten worden vanuit de binnenlandse situatie.

De oorlogsdoelen, zegt Maier, waren tijdens de eerste wereldoorlog aanvankelijk een kabinetszaak, maar werden later meer en meer het onderwerp van hevige openbare discussies. In Europa en de V.S. traden daardoor steeds duidelijker de verschillen aan het licht tussen de "parties of order" en de "parties of movement" (ongeveer gelijk te stellen met "rechts" en "links").

Rechts streefde naar annexaties, het handhaven der bestaande maatschappelijke orde en zwoer bij de oude geheime diplomatie (dwz. buitenlandse politiek kan niet echt in het parlement ter discussie staan, maar is een zaak voor deskundige ingewijden)

Links streefde naar een "peace without victory" en zonder annexaties, bepleitte ingrijpende sociale hervormingen en wilde parlementaire controle op de buitenlandse politiek. Het herzien van de oorlogsdoelen betekende dus veel meer dan alleen maar een andere richting inslaan in de buitenlandse politiek en vandaar de heftige tegenstand van de "parties of order".

De grote tegenstellingen tussen links en rechts waren al voor de oorlog verscherpt. De oorlog kwam dan ook voor de "parties of order" als een welkome afleiding en veroorzaakte een politieke verschuiving naar rechts. Zelfs de meeste "parties of movement" schaarde zich achter hun regeringen, omdat zij de oorlog als een defensieve strijd meenden te moeten opvatten. Slechts kleine dissidente groepen (bv. de Zimmerwald-bezoekers) bleven zich verzetten. Niemand, behalve de regeringen zelf, wist echter precies welke oorlogsdoelen men nastreefde. Toen in 1917 de oorlog stagneerde en uitzichtloos begon te worden, kwam bij de "parties of movement" een proces van bezinning op gang. De "political truce" (vgl. Troelstra's politieke godsvrede) begon overal in gevaar te komen.

Een belangrijke rol speelde in dit proces de in Rusland losbarstende revolutie. De Sovjet van Petrograd eiste als eerste een herziening van de oorlogsdoelen en vond in het westen weldra navolgers in de "parties of movement".

Het was ook in Rusland, dat de dijk van het conservatisme het eerste brak. De "parties of movement" namen hier de macht over. De Voorlopige Regering bleef echter nog vasthouden aan de imperialistische oorlogsdoelen van het tsarenregiem (in overeenstemming met haar westelijke bondgenoten) en veranderde daardoor in een "party of order". De Sovjet van Petrograd weerspiegelde steeds duidelijker het standpunt van links en werd de spreekbuis van de New Diplomacy: directe vrede, geen annexaties en afschaffing van de geheime diplomatie.

In het westen lopen voor Maier de "parties of movement" uiteen van de Democratische

partij in de V.S. en Zentrum in Duitsland tot Labourparty, S.P.D. en U.S.P.D. en dissidente groepen van de S.F.I.O. Zij allen zouden in Wilson hun leider zien. De grote eensgezindheid van deze progressieven liep, volgens Maier, dwars door de oorlogvoerende partijen heen.

Lenin en Wilson hebben voor Maier veel gemeen: beiden worden hevig gewantwoord door de uit de "parties of order" gerekruteerde regeringen, beiden wilden met hun programma een alternatief bieden voor het imperialisme, beiden probeerden de "parties of movement" te mobiliseren en beiden hoopten op een politieke ineenstorting van Duitsland. Wilson hoopte bovendien, dat Lenin door het nieuwe, liberale oorlogsprogramma aan de oorlog zou blijven deelnemen. In elk geval ontstond er door hun optreden overal een nieuwe binnenlandse situatie, welke een nieuwe benadering van de oorlogsdoelen mogelijk maakte: het startpunt van de New Diplomacy.

Overigens bleven de Engelse en Franse regeringen op hun harde imperialistische standpunten staan. Ze bewezen daarmee de regering van Kerensky zeker geen dienst, maar speelden juist in de kaart van de meest vurige voorstanders van vrede in Rusland. Na de bolsjewistische machtsovername ontstond er dan ook een grote verwijdering tussen Rusland enerzijds en Engeland en Frankrijk anderzijds.

Het is overigens zeer de vraag of de schematisering, die Maier toepast wel verantwoord is. Ze lijkt toch wel heel erg grof te zijn. M.a.w.: in de silent forces, die de getijen veroorzaken, moet men de verschillende stromingen scherper definiëren en fijner differentiëren. Het onduidelijke taalgebruik: links-rechts, "parties of movement" - "parties of order", dan weer progressieven-conservatieven, is al een aanwijzing. Kan men bv. stellen, dat het streven naar een nieuwe benadering van de buitenlandse politiek bij alle aanhangers der "parties of movement" gelijkelijk werd gekombineerd met een streven naar diepgaande sociale hervormingen? Hier is toch b.v. Wilson zelfs nauwelijks te vergelijken met zelfs maar de S.P.D.-leiders in Duitsland.

B. Het tweede boek draagt de veelzeggende ondertitel: *Containment and Counterrevolution at Versailles*. Maier is nog vager geworden en spreekt nu over "forces of movement and order". De laatste hebben overigens het initiatief teruggenomen. "The Allied Left in Retreat" luidt de titel van het eerste hoofdstuk. De stimulerende invloed, die van de Russische revolutie is uitgegaan op de progressieven, heeft tenslotte ook de rechtse, behoudende krachten geactiveerd en zo krachtig gestimuleerd, dat Maier konstateert: "The Paris Peace Conference made a host of decisions all of which in varying degrees were designed to check Bolshevism" (blz. 9).

Het is vanuit dit perspectief, dat Maier de gebeurtenissen in het jaar 1918-'19 bekijkt (The pivotal year, voor hem). Ook hierbij moet men bedenken, dat de binnenlandse politieke situatie en de buitenlandse politiek elkaar voortdurend beïnvloeden en bestand-tendenties versterken. "In each instance the assault on or containment of Bolshevism was calculated to advance a government's foreign policy goals while at same time fortifying its political position at home" (11).

Bijna tragisch is de afgang van Wilson, die zich in dit getij niet kan staande houden en zijn alternatieven ziet mislukken. Hij kan zelfs niet meer het symbool zijn van de gedesillusioneerde internationale intelligentsia.

1. Samenvatting.

De parallel met de vredesonderhandelingen van Wenen 1814-15 dringt zich bij een beschouwing van Versailles snel op. De situatie is ook vergelijkbaar. Alleen is de chaos in 1918 completer: de handel is volkomen gestagneerd. Alle banden van het oude handelsnet zijn geslaakt, maar wat nog veel ingrijpender is: bijna overal ontbreekt haast elke vorm van een politieke stabiliteit. Vooral ten oosten van de Elbe is nauwelijks een stabiele regering te vinden. Zullen de vonken van de revolutie en chaos heel het subcontinent in brand zetten en zo slechts as overlaten van wat eens een grote beschaving werd genoemd? Op de schouders der diplomaten wordt de zware taak gelegd hier iets tegen te doen. Zoals na de Franse revolutie vormt zich een, weliswaar verdeelde, maar toch vast ingrijpende contrarevolutionaire aktie. Ze is er op gericht de Bolsjewistische vuurhaarden in Rusland en later ook Hongarije zo niet te doven, dan toch minstens te isoleren. De permanente Russische dreiging speelt een belangrijke rol bij het in het leven roepen van onafhankelijke staten op de Balkan en in het Oostzeegebied en evenzo bij het bepalen van de grenzen van deze staten.

De geallieerde diplomaten hebben echter ook, anders dan in Wenen, hun spel met de achterban te spelen. Men is verantwoording schuldig aan een volksvertegenwoordiging, vaak als persoon ook nog weer aan de eigen politieke partij, want het hele wereldgebeuren laat geen enkele politieke groepering onberoerd en daarom alleen al ook haar representatie niet.

Temidden van dit politieke krachtenveld, waarin links en rechts elkaar vol wantrouwen bestormen en ultra's van beide zijden grote invloed uitoefenen, staat de matigende invloed van Wilson. Deze probeert zijn politieke ideeën bij de op 18-1-'19 beginnende onderhandelingen in daden om te zetten. Hij wil geen "straffende vrede", zeker niet nu de overwonnen regeringen het veld hebben geruimd. De matigende Amerikaanse invloed kan doorslaggevend zijn nu grote delen van Europa voor hun voedsel van de V.S. afhankelijk zijn.

Zoals al gezegd, stond steeds op de achtergrond het Russische probleem. Hoe moest men tegenover het Bolsjewisme staan? Was het een ziekteverschijnsel van de algemene malaise, een naar links doorgeslagen slinger der traditionele Russische tyrannie of een "rücksichtslos" uit te bannen bedreiging van een redelijke en beschaafde samenleving? Zie voor de verschillende oplossingen en maatregelen in dit kader de samenvatting van het boek van J.M. Thompson.

Het overnemen van de macht in Hongarije door Bela Kun beïnvloedde eveneens sterk de conferentie. Als troepen van deze radenregering Slowakije binnenvallen kan de tegenaktie beginnen. Vooral Franse en Roemeense troepen weten de levensduur van deze regering te beperken tot 4 maanden. De rechtse reactie staat in de vorm van admiraal von Horthy's tegenregering al klaar.

Wat betreft de uiteindelijke resultaten van de vredesonderhandelingen: het "wilsoniaanse" ideaal van een harmonieus in democratieën levend Europa van nationale staten bleek al spoedig niet bereikt te zijn. Versailles is gebleken een slecht gefundeerd, fragiel bouwwerk te zijn. De hoofdoorzaak hiervan acht Maier het feit, dat de overwinnaars de "balance of power" in Europa uit het oog hebben verloren. De invloed die van de politieke machtsverhoudingen binnen de verschillende landen op het gebeuren in Parijs uitging, was dus een ongunstige.

In een epiloog schildert Maier nog de gevolgen die het echec van Versailles had op de vele intellektuelen die zich achter Wilson en diens idealen van een gematigde vrede hadden geschaard. Zij raakten gedesillusioneerd en politiek min of meer dakloos.

2. *Maier's theoretisch concept.*

Hierover kan samenvattend nog het volgende gezegd worden. Het gebruik van de begrippen "forces of order" en "forces of movement", met daartussen een centrum, dat uit de gematigde elementen van beide samengesteld kan zijn in een periode van geringere polarisatie, ten gevolge waarvan een political force kan ontstaan, lijkt nog enigszins gerechtvaardigd bij een thema als de opkomst van de "new diplomacy". In zijn tweede boek, dat de internationale politiek tijdens de vredesconferentie van Parijs in al zijn facetten behandelt, en de vervlechting ervan met de binnenlandse politiek, werkt het theoretisch concept veel te grof. Wilson en Lenin zouden beide tot de "forces of movement" gerekend moeten worden, een probleem waar ook Maier niet uit komt. Het verbaast dan ook niet dat het concept in het tweede boek op de achtergrond raakt, hoewel de begrippen ervan gebruikt blijven worden. Waar Lenin als uitgesproken vertegenwoordiger van de "forces of movement" wordt afgeschilderd, is Wilson's positie in het bipolaire model onduidelijk: hij wordt zo een aarzelende zoeker tussen de beide polen in, zelfs (in de tijd van de Hongaarse Radenrepubliek), zij het met tegenzin "one of the chief movers of the counterrevolutionary enterprise". Het ideologiemodel van David Levin (zie boven) lijkt hier veel zinvoller.

IV. HET "RUSSISCHE PROBLEEM" TE VERSAILLES.

Het meest concreet en wellicht daarom ook het duidelijkst over de vraag, welke nu de invloed is geweest van de ontwikkelingen in Rusland is een boek van J.M. Thompson. Zijn konklusies komen hierop neer: de interne Russische gebeurtenissen zijn zeker aan de diplomaten in Versailles niet voorbij gegaan. Men is er evenwel niet in geslaagd om er mee klaar te komen. De Russen zijn daarom ook buiten de besprekingen en buiten de uiteindelijke akkoorden gehouden. Maar, toont Thompson aan, het verdere verloop der geschiedenis heeft aangetoond, dat men buiten de Russen om geen blijvende nieuwe verordening in Europa tot stand kan brengen, welke pretenties men wel had in Versailles.

Dat het Bolsjewistische probleem de allesoverheersende rol zou hebben gespeeld, die Maier er aan geeft, blijkt bij Thompson niet. Dat is trouwens ook de voorzichtige konklusie waartoe we zelf bij ons bronnenonderzoekje kwamen. De oprichting van enkele kleine Baltische staatjes en de vaststelling van haar grenzen, lijkt toch wel door erkenning van het zelfbeschikkingsrecht en ethnografische factoren bepaald te zijn.

J.M. Thompson: *Russia, Bolshevism, and the Versailles Peace*. Princeton University Press, 1966.

In deze studie bespreekt Thompson de moeilijkheden waarmee de Westerse geallieerden de hele vredesconferentie door werden geconfronteerd bij hun pogingen tot een algemeen aanvaardbare oplossing van het Russische probleem te komen. Het feit dat men daarin niet is geslaagd, is volgens hem niet zozeer te wijten aan de factor onwil als wel aan de grote onderlinge verdeeldheid, die het onmogelijk maakte een uniform politiek standpunt te bepalen, met het nogal paradoxale gevolg, dat naast een hardnekkige interventiepolitiek, tevens pogingen in het werk werden gesteld om de strijdende partijen in het Russische conflict aan de vredes tafel te krijgen en tot een vergelijk met Sovjet-Rusland te komen. Deze toenaderingspogingen zullen hier wat nader worden bekeken.

Eind 1918 werd het de Geallieerden duidelijk, dat directe en grootscheepse militaire interventie in Rusland zelf een te zware en te kostbare opgave was. De publieke opinie in

het westen (oorlogsmoeheid), de direkte resultaten van de interventie zelf, de onwil van de V.S. verder te interveniëren en het "Vredesoffensief" van de Sovjets, waren de oorzaken dat er begin januari 1919 een Engels-Amerikaans plan op tafel komt om de strijdende Russische facties, na een wapenstilstandsovereenkomst, uit te nodigen voor een conferentie op de Prinkipo-eilanden (Zee van Marmora), met de bedoeling een einde te maken aan de interventie en de burgeroorlog. Deze conferentie moest plaatsvinden op 15 februari. De Sovjets reageerden zeer positief en waren bereid vergaande economische en territoriale concessies te doen in ruil voor vrede, maar het plan mislukte door de weigering — op Franse instigatie — van de anti-bolsjewieken om met de Sovjets aan tafel te gaan zitten en omdat de geallieerden verzuimden alsnog de nodige pressie op de eersten uit te oefenen. Midden februari werd echter van Engels-Amerikaanse zijde een nieuwe poging ondernomen om de ideeën van Prinkipo alsnog gestalte te geven: de Bullit-missie, een onofficiële missie van de Amerikaanse regering, die buiten de jurisdictie van de vredesconferentie en buiten medeweten van Frankrijk (zie Prinkipo) op 22 februari naar Rusland werd gezonden, om de Sovjets over hun vredeswil te polsen. Het eigenlijke Bullit-voorstel kwam in grote lijnen overeen met dat van Prinkipo, en ook nu handhaafde Lenin zijn politiek van "een tweede Brest-Litowsk", dwz. aanzienlijke concessies van de kant van de Sovjets in ruil voor vrede.

De Bullit-missie mislukte echter, omdat ze van de topleiders in Parijs nooit de aandacht heeft gekregen die ze verdiende. Toen Bullit nl. op 25 maart in Parijs terugkeerde hadden de Grote Vier al hun aandacht gericht op de Duitse kwestie en was er bovendien een alternatieve Russische politiek voor handen, het Hoover-Nansen plan, of de zgn. "Relief Approach".

Het Hoover-Nansen plan behelsde voedselhulp voor de noodlijdende Russische bevolking en had als zodanig zeker humanitaire aspecten. Op voorstel van Hoover (lid van de Am. vredesdelegatie in Parijs) werd een neutrale organisatie in het leven geroepen, die onder leiding van Fridtjof Nansen de voedseldistributie in Rusland ter hand zou nemen. Er zat evenwel een zeer duidelijk politiek luchtje aan dit plan gezien de voorwaarden waaraan moest worden voldaan voordat de voedseldistributie op gang zou kunnen komen: een wapenstilstand en de eis, dat de neutrale organisatie de volledige controle zou krijgen over de noodzakelijke transportfaciliteiten in Rusland zelf. De Sovjets weigerden onder deze voorwaarden voedselhulp te aanvaarden, maar stelden nogmaals directe onderhandelingen voor over een wapenstilstand, gevolgd door vredesbesprekingen terwijl de anti-bolsjewieken door de in deze periode (eind maart) vallende (eerste) successen van Kolchak weigerden over een wapenstilstand te praten.

De successen van Kolchak, die eind mei tot zijn gedeeltelijke erkenning door de geallieerden leidden, waren dan ook de voornaamste reden dat het Hoover-Nansen plan eveneens in het vergeetboek raakte, doordat de geallieerden nog eenmaal probeerden door uitgebreide steun aan de anti-bolsjewistische krachten het Russische probleem met militaire middelen op te lossen. De eigenlijke bedoelingen achter het Hoover-Nansen plan door Hoover zelf in de eerste plaats als anti-bolsjewistisch gezien — worden duidelijk in het licht van de kwestie Hongarije, waar zich op 20 maart 1919 o.l.v. Bela Kun n.a.v. een Roemeens-Hongaars konflikt over Transsylvanie een radenregering meester maakte van de macht. Ondanks het feit dat Bela Kun al het mogelijke deed om zijn regime voor het westen aanvaardbaar te maken, ondermeer door zijn voorstel om samen met de Entente een anti-bolsjewistische alliantie te vormen en door de proberen op eigen initiatief als bemiddelaar op te treden voor besprekingen tussen de geallieerden en de Sovjets, weigerde men botweg hierop in te gaan. De plannen om het regime te vernietigen stonden bij

voorbaat vast en Hoover speelde een belangrijke rol bij de uiteindelijke uitwerking; eind april komt hij met een voorstel een oproep te richten aan het in grote economische ellende verkerende Hongaarse volk om in ruil voor economische hulp "de orde te herstellen" in hun land. Deze oproep, gekombineerd met een hernieuwd Roemeens offensief, was voldoende om het regime van Bela Kun op 1 aug. d.o.v. ten val te brengen.

Met het ineenstorten van de anti-bolsjewistische strijdkrachten in de herfst van 1919 werd het duidelijk, dat ook indirecte interventie in Rusland had gefaald. De Sovjet-regering was weliswaar geïsoleerd, maar niet verslagen en de geallieerde leiders moesten nu toch wel aan een "modus vivendi" gaan denken. Op Engels initiatief werd van nu af t.o.v. Rusland een tweeledige politiek gevoerd; men stopte de agressieve interventie (voorlopig) en hervatte de handel met Rusland, waarmee dus de economische blokkade werd opgeheven. Tevens kwam men echter overeen langs de West- en Zuidgrens van Rusland een defensief "cordon sanitaire" op te richten. Men hoopte met de hervatting van de handel de ontstaansgronden voor het bolsjewisme weg te nemen en tevens het bolsjewisme zelf te matigen en te civiliseren. Toch betekende het besluit om de handel te hervatten (16 jan. 1920) een eerste, gedeeltelijke doorbreking van het Sovjet-Russische isolement.

Het Russische probleem werd in Versailles dus zeker niet verwaarloosd, maar toch acht Thompson het voor de konferentie in zijn geheel van secundair belang. Men zag weliswaar, volgens hem, in dat men Rusland eigenlijk niet kon buitensluiten, omdat daarmee de kansen op toekomstige moeilijkheden in Oost-Europa zeer zouden toenemen, maar de chaotische situatie in Rusland zelf stond de vorming van een representatieve delegatie in de weg. Gegeven ook bij de meeste staatslieden te Parijs bestaande grote angst voor het bolsjewistische spook, dat zij als een bedreiging zagen van een op democratische beginselen gebaseerde, door hen te kreëren "nieuwe orde" vond men het beter de Russen uit te sluiten en een gunstige wending d.w.z. een meer democratisch Rusland, af te wachten.

Mogelijkheden om met de Bolsjewisten tot een aanvaardbare overeenkomst te komen zijn er volgens Thompson zeker geweest (Prinkipo en Bullit-missie). De al gememoreerde verdeeldheid leidde vervolgens tot een "politiek van het kompromis", die even ineffektief als antagonisme-versterkend was. Bovendien ontbrak het de geallieerden zowel aan het vermogen als aan de publieke steun Rusland met militaire middelen hun wil op te leggen.

V. VREDE EN REVOLUTIE IN DE NEDERLANDSE PERS

Mede in verband met het afsluitende krantenonderzoek is er tenslotte ook nog aandacht besteed aan het succesvolle boekje van Stoelinga, al viel het thema, in de titel goed weergegeven, en de behandelde periode slechts gedeeltelijk binnen ons onderwerp.

In Nederland hoopte men op een zo spoedig mogelijk beëindigen van de vijandelijkheden. Naast humanitaire overwegingen speelden vooral economische motieven een rol. Deze instelling bepaalde in grote trekken het oordeel van de Nederlandse journalistiek.

Th.H.J. Stoelinga: *Russische revolutie en vredesverwachtingen in de Nederlandse pers*. Maart 1917-maart 1918. 1967.

Het voornaamste doel van deze studie is te peilen hoe de Nederlandse pers reageerde op de revolutionaire gebeurtenissen in Rusland gedurende de periode maart 1917-maart 1918. Voor dit onderzoek trok de schrijver een naar zijn mening representatieve steekproef uit de verschillende nieuwsbladen uit die tijd.

Ondanks het feit dat Nederland in de 1e wereldoorlog neutraal was, en de kranten, om die

neutraliteit niet in gevaar te brengen, bepaalde restricties waren opgelegd, blijkt toch bij nader onderzoek dat elke krant een bepaald standpunt inneemt t.o.v. de belligerenten. Dit standpunt hing ten nauwste samen met de vredesverwachtingen die men in de onderhavige periode koesterde. Men was het er nl. vrij algemeen over eens dat noch de Centralen, noch de Geallieerden een beslissende overwinning konden behalen, en dat de beste oplossing om een einde aan de oorlog te maken een vrede was die de status quo ante zou herstellen, althans in de hier betreffende periode.

Een grote groep kranten toonde dan ook duidelijk sympathie voor de Centralen aangezien dezen (vooral Oostenrijk-Hongarije) blijf gaven van een vredelievende gezindheid, en zeer anti-Entente (vooral Engeland) omdat deze uit was op de vernietiging van Duitsland, hetgeen de verlangde vrede op de lange baan zou schuiven.

Een andere groep kranten, een minderheid stelde zich zeer wantrouwend op tegenover de vredespogingen van de Centralen, en zagen liever een doorvechten van de Entente tot de overwinning behaald was.

We zien dus in de Nederlandse pers een duidelijke verdeeldheid waar het een vredesvraagstuk betrof, en aangezien in die tijd dit vraagstuk verreweg de meeste aandacht kreeg, zien we dat ook de gebeurtenissen in Rusland vanuit dit oogpunt bekeken werden.

Opvallend is dan ook dat er over het algemeen, op een enkele uitzondering na, aan de gebeurtenissen in Rusland zelf vrij weinig aandacht werd geschonken. Men kon zich niet zozeer verdiepen in sociale en economische problemen, in de idealen van een Lenin e.a., maar veeleer in het feit welk effect al deze gebeurtenissen hadden op een mogelijke vrede. Toen de Bolsjewiki duidelijk bereid waren een snelle vrede te sluiten toonden vele kranten zich hierover verheugd, ook al waren zij het niet altijd eens met de methoden die de Bolsjewiki toepasten en de idealen waarnaar zij streefden. Het verlangen naar vrede deed menigmaal een bepaalde overtuiging naar de achtergrond verdwijnen.

Tegenstanders van deze vredespolitiek der Bolsjewiki waren er ook, en wel diegenen die voorzagen dat een vrede tussen Rusland en de Centralen de Entente duur zou kunnen komen te staan.

Toen de vredesonderhandelingen in een beslissend stadium kwamen ontstond er een groeiend optimisme in de pers. De klap kwam dan ook des te harder aan toen bleek dat niet Rusland, doch Duitsland zijn eisen wilde opleggen en over een vrede zonder annexaties zijn eigen ideeën had. De verwachting dat een vrede die een eind zou maken aan het wereldconflict aanstaande was, werd voor een groot deel de bodem ingeslagen.

Bij dit alles dient niet uit het oog te worden verloren dat bij de beschouwingen over de Russische Revolutie een bepaalde overtuiging van een krant mede zijn stellingname heeft beïnvloed.

Inleiding

De tallozen die voor mij over de Romantiek geschreven hebben, plachten in het begin van hun beschouwingen te vermelden dat een definitie of zelfs maar een ruwe omschrijving van dit eigenaardige fenomeen tot de allermoeilijkste opgaven gerekend moest worden. Het lijkt mij voornamelijk het beste mij eenvoudigweg bij deze lange rij aan te sluiten.

Zo is in de serie "Problems in European Civilisation" in 1965 een deeltje aan de Romantiek gewijd, getiteld "Romanticism, Definition, Explanation and Evaluation" dat de veelheid van opvattingen van de onderzoekers illustreert. Aan waardeoordelen is er uiteraard geen gebrek. Zo hekelt de één het irrationalisme dat hij als kern van de Romantiek beschouwt en ook in zijn eigen tijd weer ziet opdoemen (Irving Babbitt, *From Rousseau to Romanticism*, 1919) de ander (Jacques Barzun, *Classic, Romantic and Modern*, 1943) roemt de Romantiek om haar "konstruktief en scheppend" karakter, dat zo gunstig afsteekt tegen het "afbrekende" 18e eeuwse denken. Nu is het "Probleem van de Romantiek" niet het enige probleem waarmee historici zich bezig houden: het "definiëren, verklaren en evalueren" levert ook voor andere perioden in de geschiedenis genoeg moeilijkheden op. Wie echter de moeite zou nemen "Romanticism, Definition, Explanation and Evaluation" in te kijken zal waarschijnlijk bovenal getroffen worden door de eenzijdige benadering van de onderzoekers.

Aan literatuurhistorici, geschiedfilosofen en kunstkenners is bepaald geen gebrek, maar in hun poging tot een omschrijving of een evaluatie van de Romantiek te komen, verwaarlozen zij veelal de sociaal-ekonomische achtergrond.

Zo blijven hun bijdragen al of niet emotioneel getinte generalisaties op basis van gegevens die vanuit hun specifieke vakgebied het meest toegankelijk zijn. Hieraan dient echter onmiddellijk toegevoegd te worden dat historici, geïnteresseerd in sociaal-ekonomische problemen zich vaak beperken tot tabellen en statistieken en aan literaire dweepers en fantasten, waaraan vooral de Romantiek zo rijk is geweest, voorbijgaan.

Zo verscheen er in 1962 een boek getiteld "Staat und Gesellschaft im deutschen Vormärz (1815-1848)" bestaande uit zeven bijdragen van Duitse historici. De naam van Adam Müller zal men er echter vergeefs zoeken.

Nu had de schrijver van "Die Elemente der Staatskunst" (1809) en tal van andere publicaties wel eens moeite droom en werkelijkheid van elkaar te onderscheiden. Zijn geschriften munten uit door langdradigheid, statistieken en tabellen zal men er nauwelijks in aantreffen, maar hij is het geweest die als eerste getracht heeft het politieke denken van de Romantiek te systematiseren en door het houden van tal van lezingen de machthebbers voor zijn ideeën te winnen. Zijn invloed op het denken over "Staat und Gesellschaft" in de Restauratie-periode is niet gering geweest. Des te merkwaardiger dat hij in een boek met de gelijkkluidende titel zelfs geen figurantenrol toebedeeld heeft gekregen.

De klacht van vele romantici dat de wetenschappen in hun tijd te "verbrokken" waren, zich te weinig om elkaar bekommerden, lijkt aktueller dan ooit!

De tijd van grote projekten zal echter waarschijnlijk nog wel even op zich laten wachten. Het zal dan ook nauwelijks verbazing wekken dat de opzet van dit artikel wederom uitmunt door beperktheid.

In de eerste plaats stel ik mij voor mijn beschouwing te konsentreren op Duitsland. Eén van de weinige dingen waarover onderzoekers het eens zijn, is wel dat de Romantiek in Duitsland de sterkste invloed op praktisch alle gebieden van het leven heeft gehad. Het gaat mij in Duitsland dan vooral om twee figuren: Novalis (1772-1801) en Adam Müller (1779-1829). De eerste was een visionair dichter (maar tevens een plichtsgetrouw ambtenaar) die tijdens zijn korte leven veel genegenheid opwekte bij de meest uiteenlopende mensen. Zo roemde Friedrich Schlegel in een brief aan zijn broer August-Wilhelm Novalis "herrliche schwarze Augen" en meende "nie habe ich so die Heiterkeit der Jugend gesehen". Het mag allemaal niet baten. Novalis glijdt heel langzaam uit het leven weg.

In januari 1799 schrijft hij aan Friedrich Schlegel: "Ich sehe mich auf eine Art geliebt, wie ich noch nicht geliebt worden bin. Das Schicksal eines sehr liebenswerten Mädchens hängt an meinem Entschlusse — und meine Freunde, meine Eltern, meine Geschwister bedürfen meiner mehr als je. Ein sehr interessantes Leben scheint auf mich zu warten — indes aufrichtig wär ich doch lieber tot". Ruim een jaar later gaat deze wens in vervulling.

Adam Müller, evenals Novalis uit Pruisen afkomstig, lijkt wel het grootst denkbare contrast te vormen met deze fragiele, adellijke jongeling. Zijn belangstelling is voornamelijk politiek gericht. Als ambtenaar van burgerlijke afkomst fungeert hij een tijd als spreekbuis van de konservatieve pruisische adel en schrijft "schlau verschleierte Oppositionsartikeln" tegen de hervormingen van Stein en Hardenberg. In 1815 treedt hij in oostenrijkse dienst. Verheerlijkt hij eerst de pruisische staat, een aantal jaren later bejubelt hij Oostenrijk. In 1826 gaat één van zijn grootste wensen in vervulling. Hij wordt in de adelstand verheven en tooit zich voortaan met de naam Müller von Nittersdorf. Op het eerste gezicht lijkt Müller een intrigant, een politieke gelukszoeker uit de Restauratie-periode die kroop voor de machthebbers uit zijn tijd. Hij moet echter meer geweest zijn. Friedrich Gentz, naaste medewerker van Metternich en een nuchtere man van de politieke praktijk, bleef zijn gehele leven aan de vijftien jaar jongere Müller verknocht en aanbad hem als het grootste genie dat hij kende. In de korrespondentie tussen beide vrienden verschijnt Gentz als de man die Müller herhaaldelijk smeekt toch weer iets van zich te laten horen.

Gentz' dagboek bevat een passage die de invloed die Müller op hem uitoefende illustreert. 30 januari 1802, twee uur 's nachts brengt hij een bezoek aan Müller en krijgt daar wat niet anders omschreven kan worden dan als een "bewustzijnsverruimende ervaring". Zijn eigen woorden laten er geen twijfel aan bestaan.

"Alors a commencé une des scènes les plus étonnantes de ma vie; entraîné alternative-ment à la gaieté la plus extravagante, et à la plus profonde tristesse j'ai ri et pleuré comme un enfant; mais j'ai su m'en rendre compte comme un homme. Depuis longtemps je n'avais senti aussi vivement l'étendue et la force de mon âme et — j'ose l'ajouter puisque la conscience me le dicte — même ses grâces natives et son incorruptible pureté. Tout en jouissant de moi-même j'ai cependant admiré plus que jamais le génie et la profondeur de Müller; je me suis prosterné devant lui. Lorsqu'il m'a exposé ses idées sur l'immortalité avec un enthousiasme que je ne lui avais jamais connu, je lui ai avoué avec un torrent de larmes, que pour la première fois je me sentais véritablement avoir vaincu la mort. Enfin, vers 4 heures du matin, je me suis arraché dans un état absolument indescriptible à une

conversation qui avait ébranlé les derniers fondements de mon être, et dont je me souviendrai jusqu'à mon dernier moment."

De dichter en de politieke gelukszoeker zijn niet zulke kontrasterende verschijningen als het op het eerste gezicht lijkt. Een dichter moet allereerst magiër zijn heeft Novalis ooit gezegd. Müller die literair nauwelijks begaafd was, beoefende de magie blijkbaar in het persoonlijke vlak.

Novalis (pseudoniem voor Friedrich von Hardenberg) en Adam Müller von Nittersdorf, ambtenaren in Pruisen, Novalis zeven jaar ouder dan Müller. Het is niet waarschijnlijk dat zij elkaar gekend hebben. Toen Müller begon te publiceren, rond 1804, was Novalis al drie jaar dood. Maar iets dat de Romantiek heeft, hebben beiden met hart en ziel doorleefd. "Het probleem van definiëring" is onontkoombaar. Laat ik allereerst proberen in kort bestek aan te geven waartegen de romantische beweging rond de eeuwwisseling zich met zoveel stelligheid verzette.

Nach innen geht der geheimnisvolle weg (Novalis)

Waarschijnlijk heeft geen enkele generatie zozeer het besef gehad dat de werkelijkheid niet meer zo natuurlijk en vanzelfsprekend was als de generatie die aan het einde van de achttiende eeuw volwassen werd. Zo "ontheemd" hebben de romantici zich dan blijkbaar gevoeld in de wereld van rationalisme, classicisme en franse revolutie. Dat hun visie op beide fenomenen vertekend was en soms het karikaturale benaderde, lijdt geen twijfel, maar kan in dit verband slechts aangestipt worden.

J.L. Talmon, zeker geen dweper met de Romantiek, karakteriseert in zijn boek "Romanticism and Revolt" de classicistische wereldbeschouwing als volgt:

"the classical view is usually considered to be one which presupposes an objective, divine or rational order of unity, balance, harmony, completeness into which we are born and against which the headstrong and rebellious may kick only at their peril and ultimately in vain." Protestantisme noch Rationalisme, meent hij, hebben ooit aan het bestaan van een objectieve waarheid getwijfeld, of dat nu het Woord van God of de Geboden van de Rede betekende.

De mens korrespondeert het beste met dit betrekkelijk statische wereldbeeld door zich op alle terreinen des levens volgens vaste voorschriften en regels "redelijk" en met bedachtzaamheid te gedragen.

Met voorbijgaan aan nuances wil ik het volgende centraal stellen. In de 18e eeuw leek een gedisciplineerd individualisme de beste houding in een wereld die betrekkelijk vertrouwd en overzichtelijk scheen en voor het eerst de mogelijkheid van gestadige vooruitgang in zich leek te bergen. Immers, wie twijfelde nog aan de vermeerdering van kennis op alle gebied en hoe zou dit tegen bijgeloof en fanatisme zo heilzame proces ooit nog onderbroken kunnen worden! Verouderde maatschappelijke en politieke instellingen vormden nog een hinderpaal op de weg naar een zo groot mogelijk geluk voor de individuele burger. Helvétius leidde in zijn boek "De l'Esprit" (1758) intellectuele en "morele" ongelijkheid tussen de mensen terug op verschillen in opvoeding en omstandigheden. Verander dan die opvoeding, hervorm die maatschappelijke instellingen die de mens in de ontplooiing van zijn mogelijkheden remmen en ook het karakter van de mens zal veranderen, luidde de optimistische boodschap. De geschiedenis zag Helvétius als een gigantische stapelplaats

van tyrannie, onwetendheid en fanatisme. Hoe anders had het niet kunnen zijn, meende hij met een gevoel van spijt en wrok.

Hoe goed zou het zijn, fantaseerde d'Alembert, als het mogelijk zou zijn dat hele zinloze verleden dat toch zo zwaar op ons achttiende eeuwers drukt als het ware uit het bewustzijn te kunnen bannen. Hoewel de verlichtingsfilosofen ook niet afkerig waren van getheoretiseer, waren velen van hen toch ook sterk pragmatisch gericht. Verspreiding van kennis, beïnvloeding van de publieke opinie zou een vorst wel noodzaken zijn wetgeving geleidelijk in "verlichte zin" te wijzigen en het geluk van de burgers als richtsnoer voor zijn politiek te aanvaarden. Hoe gematigd en elitair (aan emancipatie van de "lagere volksklasse" dachten de meesten nog niet) de verlichtingsfilosofen ook waren, de opvatting dat een gewijzigd sociaal bestel het gehele leven op heilzame wijze zou kunnen modelleren raakte vooral in de jaren zeventig en tachtig wijd verbreid.

"Bliss was it in that dawn to be alive,
But to be young was very heaven"

Dit schreef de engelse dichter Wordsworth in 1804 in een gedicht met als titel "French Revolution as it appeared to enthusiasts at its Commencement". In 1789 was het enthousiasme over de franse revolutie in Engeland zowel als in Duitsland wijd verbreid, maar in de loop van de volgende jaren maakte een gevoel van desillusie zich van velen meester. Die desillusie over een revolutie die niet aan de hooggestemde verwachtingen beantwoordde is het meest essentiële feit geweest in het leven van tienduizenden en heeft in Duitsland tenslotte geleid tot een conservatieve reactie op de franse verlichtingsfilosofie.

De voorwaarden voor het tot stand komen van zó'n reactie waren in Duitsland aanwezig. De eeuwenoude standenstaat waarin vorst en adel de dienst uitmaakten, leek in de tweede helft van de achttiende eeuw misschien heel aarzelend te worden aangetast door het "Reformfreudig" ambtenarenkorps van verlicht absolute vorsten als Frederik II. Zowel vorst als ambtenaren bleven echter overtuigd van de taaheid van historisch gegroeide instellingen en de noodzaak een compromis te vinden tussen "Emanzipation und Bewahrung, Lösen der Person und Erhalten ständischer Schranken". Tot diep in de negentiende eeuw bleef de sociaal-ekonomische structuur van Duitsland sterk feodale trekken vertonen. De invloed van de burgerij op de politiek was gering. Handwerkslieden, kleine kooplieden, de laatsten vaak ook ekonomisch sterk afhankelijk van hof en adel, waren talrijk. Grote ondernemers en financiers ontbraken vooralsnog. Een politiek zelfbewuste burgerij was er dus eigenlijk nauwelijks, "dienerische Naturen" waren er echter in overvloed. De meeste belangstelling voor de "publieke zaak" was er bij de ontwikkelde burgerij; velen waren als geestelijke, ambtenaar of docent nauw verbonden met de gevestigde orde van die dagen en beperkten zich doorgaans tot een "Aufgeklärter Reformeifer", die niet wezenlijk verschilde van de "Reformfreudigkeit" van vorst en bureaucratie.

De Lutherse kerken hebben uiteraard het hunne gedaan om de gelovigen te wijzen op hun plicht de wereldlijke autoriteiten te gehoorzamen. Voor Luther was alleen diegene waarlijk vrij die door het geloof in Christus was vrijgemaakt. Keer op keer heeft hij in zijn geschrift "Von der Freiheit eines Christenmenschen" de suprematie van de geest en de onbelangrijkheid van al het aardse beklemtoond. "Kein äusserliches Ding kann ihn (de Christen) frei noch fromm machen, wie es mag immer genannt werden . . . wiederum

was schadet das der Seele, dass der Leib gefangen, krank und matt ist, hungert, dürstet, leidet, wie er nicht gerne wollte. Dieser Dinge reichet keines bis an die Seele, sie zu befreien oder zu fangen, fromm oder böse zu machen". Ook de kerkorde was voor hem slechts een breekbare, menselijke instelling die met het rijk van Christus niets te maken had.

Luthers "innerliche" interpretatie van de vrijheid is een lang leven beschoren geweest. De "Reformfreudige" burgerij is tot diep in de negentiende eeuw in de "Innerlichkeitskultus" gevangen gebleven. Het vrijheidsbegrip van Luther verscheen nu in gesekulariseerd gewaad als "Innerliche Persönlichkeitsgestaltung, Kultur der eigenen Persönlichkeit". De lutherse orthodoxie begon vanaf het midden van de achttiende eeuw wel heel geleidelijk aan terrein te verliezen bij de ontwikkelde burgerij, de "Innerlichkeitskultus" daarentegen bleek onuitroeibaar. Politieke emancipatie was een schimmig ideaal dat wellicht ooit in de verre toekomst gerealiseerd zou kunnen worden. Vooralsnog stelde het "politiek bewuste" deel van de burgerij haar vertrouwen in de vorst en zijn verlicht ambtenarenkorps en beperkte zich tot "Erziehung des individuellen Menschen". Het kan nauwelijks verbazing wekken dat de Duitse Verlichting het niet tot een algemene hervormingsbeweging heeft kunnen brengen. In de jaren tachtig was de Verlichting in Duitsland al verschaald tot belangstelling voor wetenschap en opvoeding. Het ideaal van "rijke en vrije vorming des geestes omwille van zichzelf" bleef het denken van de burgerij beheersen die in het politiek versnipperde, door adel en monarchie beheerste Duitsland nauwelijks tot emancipatie kon geraken en zich wellicht daardoor "vermeide" in filosofische, religieuze en ethische bespiegelingen, ver van de politieke werkelijkheid verwijderd.

1789 gaat uiteraard ook aan Duitsland niet ongemerkt voorbij. Een belangrijk gedeelte van de intellectuelen blijft de gewoonte van abstrakt getheoretiseer echter getrouw en beschouwt de revolutie als "eine metaphysische Tatsache deren ethischen Wert man erforschen soll". Hoe zij in theorie de franse revolutie ook mogen bewonderen, hun waardering voor het pruisische ambtenarenapparaat is minstens even groot. Wat Frankrijk in zijn konstitutie bezit, heeft Pruisen in zijn uitstekend ambtenarenapparaat, oordelen velen.

Heel even lijkt het sommige tijdgenoten, vooral uit het Rijnland afkomstig, alsof de franse revolutie ook in Duitsland de "versteinerte, verkümmerte" maatschappelijke ordening zal kunnen doorbreken. Wijdse horisonten lijken zich te openen. Een enkeling als Georg Forster, bibliothekaris van de Universiteit van Mainz, maakt een razendsnelle carrière op het politieke toneel. In 1793 vertrekt hij naar Parijs om uit naam van zijn revolutionaire medestanders aan de Conventie de stad Mainz aan te bieden. Zijn ontgoocheling is volkomen en absoluut. "Ich konnte, fern von allen idealistischen Träumereien mit unvollkommenen Menschen zum Ziel gehen, unterwegs fallen und wieder aufstehen und weitergehen, aber mit Teufeln und herzlosen Teufeln, wie sie hier sind, ist es mir eine Sünde an der Menschheit, an der heiligen Mutter Erde und dem Licht der Sonne". Anderen als Joseph Goerres bleven nog in de revolutie geloven tot Napoleons staatsgreep of zelfs nog daarna. Gedesillusioneerd echter keerde de één na de ander van de dwalingen zijns weegs en beklemtoonde het verschil tussen de door en door "moralische, innerliche Freiheit" van de Duitsers en de franse vrijheidsopvatting die "anarchistisch" was en "Moral und Sittlichkeit" niet kende. De "versteinerte, verkümmerte" maatschappelijke ordening bleef onaangetaast. de ontwikkelde burgerij verschanste zich sterker dan ooit in het bolwerk van haar "Innerlichkeit". Veilig kon zij zich echter nauwelijks meer voelen.

De Franse Revolutie was een angstaanjagende realiteit gebleken. De oude, vertrouwde standenstaat leek meer dan ooit een veilig kader voor een harmonische samenwerking tussen koning, adel en ontwikkelde burgerij. Niet alleen de Revolutie, ook de Verlichtingsfilosofie en het Verlicht Absolutisme waren vanuit dit perspectief schuldig aan de desintegratie van het oude Europese bestel. In het defensief gedrongen probeerden de Romantici een antwoord te vinden op de overweldigende problemen waarmee zij geconfronteerd werden.

Uit angst voor de "terribles simplificateurs" van de Franse revolutie, die in hun revolutionaire arrogantie het als hun missie zagen een eeuwenoude maatschappelijke ordening radikaal te wijzigen, is dan ook de politieke romantiek geboren als een reactie op een verlichtingsfilosofie die zij verantwoordelijk stelde voor het ontstaan van een revolutie, die spoedig ook in Duitsland door niemand meer als een "metaphysische Tatsache deren ethischen Wert man erforschen soll" beschouwd kon worden. De werkelijkheid had zijn vertrouwde en vanzelfsprekendheid verloren, het gedisciplineerde individualisme van Rationalisme en Klassicisme leek achterhaald door een duizelingwekkend snel veranderende werkelijkheid. "The Romantic craved not to find the same universal truth but to experience reality in a way wholly his own", aldus Talmon.

In hun politieke denken stelden de Romantici tegenover de uniformiteit van de Franse verlichtingsfilosofie nu het beginsel van de diversiteit. Uniformiteit dreigde naar hun mening de wereld te ontluisteren, te beroven van de oneindige verscheidenheid die voor de Romantici haar grootste bekooring uitmaakte.

De hele wereld bestond immers uit "individualiteiten" als groepen, stammen, naties, elk met een eigen aard en zich geleidelijk organisch ontwikkelend volgens een eigen, specifiek groeibeginsel. Het zal geen verwondering wekken dat de Duitse Romantici sterk de nadruk leggen op de geschiedenis en de waarde van de traditie onderstrepen.

Op zijn hoogst aanvaarden zij een geleidelijke aanpassing van het bestaande aan de eisen van de tijd (wat dat ook moge inhouden), maar zij verafschuwen radicale wijzigingen op grond van een op de toekomst gerichte ideologie. Het optimisme van een man als Helvétius is verloren gegaan. Het gehele politieke denken van de meeste Romantici wordt beheerst door een panische angst voor revolutie.

Met hun voorkeur voor een organische ontwikkeling, hun beklemtoning van de diversiteit, hun afkeer van de schematiserende Franse cultuur en het verlichte absolutisme (Frederik de Grote was hun *bête noire*) dat zich naar hun mening te weinig bekommerde om het historisch gegroeide, wilden zij een angstaanjagend snel veranderende werkelijkheid tegemoet treden. Traditie en geschiedenis staan in het politieke denken van de Romantici centraal. Het gaat bij hen niet meer uitsluitend om "natuurlijke verklaringen" zoals in de Verlichting, maar ook het "navoelen en herscheppen van de gebeurtenissen met psychologisch inzicht". Het historisme is dan ook regelrecht uit de Romantiek afkomstig. Van Ravesteijn vat de tegenstelling tussen Verlichting en Romantiek in hun benadering van de geschiedenis als volgt samen: "in plaats van het algemene *raisonnement* der "histoires philosophiques" uitgaande van een rationele norm (de "verlichtingsnorm" dus) en in plaats van tendentieuze afzonderlijke kritiek treedt een met zoveel mogelijk rijke en levende beschouwing gevulde totale aanschouwing die de objectieve drijfkrachten der geschiedenis opzoekt, de samenhang tussen deze krachten poëtisch doorvoelt en die elke historische vorm in haar eigenaardige wezen opvattend, deze ook aan haar eigen maatstaf meten wil". De geschiedenis wordt ingeschakeld om de strijd tegen de "abstrakte, unifor-

merende en normatieve Verlichtingsfilosofie" met des te meer succes te kunnen voeren.

Recht doen wedervaren aan de oneindige gevarieerdheid van de historische verschijnselen betekent ook veelal het beklemtonen van de "natuurlijke ongelijkheid" tussen de mensen die de "nivellerende Verlichtingsfilosofie" had willen kennen. Enerzijds wordt zo allereerst het individualisme van de Verlichting toegespitst in een genieënkultus, anderzijds wordt wat later vooral de nadruk gelegd op het "poëtisch navoelen" van individualiteiten als groepen, stammen en naties. Taak van de geschiedenis was immers een "met zoveel mogelijk rijke en levende beschouwing gevulde historische totale aanschouwing".

Extreem individualisme en het "poëtisch navoelen van kollektiva als groepen, stammen en naties", dat zijn de twee polen waarbinnen de romantische beweging in Duitsland zich beweegt. In de jaren na de franse revolutie en vooral in het eerste decennium van de negentiende eeuw trachtte een gedeelte van de pruisische adel de standenstaat te versterken. Hiermede gingen zij uiteraard tegen het beleid van de bureaucratie nog veelal gedragen door een "fortschrittliche Reformgesinnung" in. Hoe gematigd het beleid van de pruisische ambtenaren ook mag lijken, in de jaren na de franse revolutie is ook een "fortschrittliche Reformgesinnung" al meer dan voldoende om menigeen af te schrikken. Het zijn vooral jonge intellectuelen, vaak afkomstig uit de ontwikkelde burgerij, in hun verwachtingen over de franse Revolutie teleurgesteld, die na een korte periode van "Extrem übersteigter Subjektivismus" tenslotte hun pen lenen aan hen die menen dat de uitholling van de standenstaat hun positie in de samenleving ondermijnt. Het "altständische Denken" wordt zo in het eerste decennium van de negentiende eeuw uitgebouwd tot een min of meer samenhangende reactie op de Verlichtingsfilosofie. "Bürgerliche Schriftsteller" en "schriftstellernde Adelige", in hun godsdienstige opvattingen sterk beïnvloed door het aan de Verlichtingsfilosofie zo vijandige Piëtisme, werden zo tot woordvoerders van de "ständisch-romantische Opposition". Een goed voorbeeld van zo'n "Bürgerlicher Schriftsteller" lijkt mij Adam Müller met zijn "schlau verschleierte Oppositions-artikeln" tegen de hervormingen van Stein en Hardenberg.

Met opzet heb ik de term "politieke Romantiek" gebruikt. Aanvankelijk was de belangstelling voor politieke en maatschappelijke vraagstukken immers gering. "Extrem übersteigter Subjektivismus" voerde de boventoon. Stond in de duitse Verlichting het ideaal van een "rijke en vrije vorming van de geest omwille van zichzelf" centraal, het programma van de jonge Romantici was aanvankelijk niet veel meer dan een extreme doorvoering van dit ideaal.

Tieck, Novalis, Schelling, Schleiermacher, Wackenroder en de gebroeders Schlegel behoorden tot de vaste medewerkers aan het blad *Atheneum* dat van 1798 - 1800 verscheen en het programma van de beweging ontvouwde. Het tijdschrift moest een "Fahne der Revolution, von jungen, wagemütigen, hoffenden Menschen unter Lachen und Jubel geschwungen" worden. Een bijna mateloze zelfverheffing, een vergoddelijking van het kunstenaarschap, een poging de meest uiteenlopende takken van wetenschap en kunst in één grandioze synthese te verenigen waren de meest opvallende kenmerken van het gedurende twee jaar verschijnende tijdschrift.

Scheppingskracht en verbeelding van het "unieke" individu dat welbewust het "generaliserende en kategoriserende" denken van de achttiende eeuw achter zich had gelaten, stonden centraal. De romanticus wilde op zijn eigen wijze die alleen voor hem geldigheid

bezat, de werkelijkheid ervaren. Daarbij prefereerde hij direktheid en spontaniteit boven alles. De wereld van de droom en de verbeelding leek zoveel meer te kunnen ontsluiten dan de strenggereguleerde wereld van het classicisme. In het tijdschrift *Atheneum* werd het scheppende individu opgeroepen de "Schranken" van het classicisme te doorbreken. De Romantici gaan echter verder dan de "Stürmer und Dränger" uit de jaren zeventig en illustreren daarmee het radikale karakter van hun beweging. De mens gezegend met zijn "Einbildungskraft" is tot veel meer in staat dan het zich voor de geest halen en reproduceren van ervaringen, die hij in het verleden heeft gehad. De macht van de verbeelding is in staat de mens ver van de alledaagse wereld te verwijderen en een totaal nieuwe wereld te scheppen. Sommige Romantici komen daardoor zelfs tot een geringschatting van de "fysieke wereld" en menen dat alles wat de mens ziet of met zijn zinnen waarneemt de gehele schepping is van zijn eigen daad.

In toenemende mate schijnen sommigen zich af te keren van de teleurstellende wereld om hen heen en zich te konsentreren op de wondere wereld binnen in hen. Novalis doet hierop wanneer hij schrijft: "Die Phantasie setzt die künftige Welt entweder in die Höhe, oder in die Tiefe, oder in der Metempsychose zu uns. Wir träumen von Reisen durch das Weltall; ist denn das das Weltall nicht in uns? Die Tiefen unseres Geistes kennen wir nicht. *Nach ihnen geht der geheimnisvolle Weg.* In uns, oder nirgends ist die Ewigkeit mit ihren Welten, die Vergangenheit und Zukunft. Die Aussenwelt ist die Schattenwelt, sie wirft ihren Schatten in das Lichtreich".

Praktisch teugelloze individualisten waren de Romantici van het tijdschrift *Atheneum*, maar de buitenwereld dwong de heterogene groep zich hecht aan één te sluiten. "Kein Mensch ist schlechthin Mensch, sondern kann und soll wirklich und in Wahrheit auch die ganze Menschheit sein" verkondigde Friedrich Schlegel, die overigens als pantheïst "Menschheit" ook met "Gott" aanduidde. Schlegel noemde zichzelf ook een "unendlich gesellige und in der Freundschaft unersättliche Bestie" en bezwoer zijn geestverwanten zich aan één te sluiten en als het ware een wereldomspannende onzichtbare kerk te vormen (zie ook de *Taal der Liefde* van de naar eigen zeggen "romanties-dekadente" auteur Van het Reve G.K.F., markies, die tezamen met koningin Juliana van zo'n onzichtbare kerk lid zou zijn).

Het dilemma van de romantici moet hieruit wel duidelijk geworden zijn. Eugene Anderson formuleert het in zijn essay "Romanticism, Response to a contemporary crisis" als volgt:

"while compelling each person to seek his own salvation as best he could, it (the cultural crisis) also forced him to look for support from the group". Dit laatste wordt duidelijk geïllustreerd door Schlegels verlangen naar een onzichtbare kerk "da der Einzelne nichts Grosses ausrichten konnte". Talmon drukt het romantisch dilemma in wat poëtischer bewoordingen uit: "man was at once a *révolté* and a creature craving some objective order; a being straining to express itself and a soul yearning for self-surrender".

Vooralsnog wordt de houding tegenover de buitenwereld, het domme Philistertum opgesloten in zijn Philisterburg nog gekenmerkt door een geestes-aristokratische onverschilligheid.

"Vernünftig, aber dumm" luidde het oordeel van de kleine uitgelezen schare, "Das platte Volk von Hamburg bis Schwaben" liet uiteraard na zich op *Atheneum* te abonneren, maar ook meer ontwikkelden lieten het snel afweten, wellicht geïrriteerd door Schlegels opmerking "die sogenannte gute Gesellschaft ist nur ein Mosaik von geschliffenen Karikaturen".

De kunstenaars kunnen daarentegen, aldus Schlegel, aanspraak maken op de eretitel Brahmanen, maar zij vormen geen geboorteadel. Zij zijn door "freie Selbstweihung" geadeld. Voor de miljoenen Philisters is er dus nog hoop. Atheneum ging twee jaar na het verschijnen ter ziele. Het Philistertum heeft het waarschijnlijk niet opgemerkt.

De jonge medewerkers van het tijdschrift Atheneum zijn in vele opzichten buitenstaanders geweest in een maatschappij die door adel en monarchie beheerst werd en een "carrière ouverte aux talents" nauwelijks kende. Vooralsnog echter gloriëerden de Romantici in hun isolement en roemden het kunstenaarschap als het hoogste op aarde. Alleen in het "rijk der ideeën" heersten de intellektuelen in Duitsland als absolute vorsten. De "Innerlichkeitskultus" voerden zij onverbiddelijk door tot in het extreme. De rijke en vrije vorming van de geest omwille van zichzelf veranderden zij in de geestes-aristokratische houding van Brahmanen die door "freie Selbstweihung" geadeld meenden te zijn.

In de grauwe werkelijkheid van de Philisters was er voor hen geen plaats tenzij als klerk in een dor bureel (het schrikbeeld van velen) of als goeverneur bij een adellijke familie in de provincie.

In het volgende wil ik nader proberen aan te geven hoe de Romantici het dilemma waarvoor zij geplaatst waren hebben willen oplossen, op welke wijze zij met hun geestes-aristokratische houding, hun verachting voor het Philistertum en extreem individualisme staat en maatschappij zijn tegemoet getreden.

Een Kosmopolitische "Menschenfreund" en een "Spartaanse Staatsfilosoof".

Elke beweging heeft haar voorlopers. Zo heeft de Romantiek haar kosmopolitische Menschenfreund Herder (1744-1802) en haar Spartaanse staatsfilosoof Fichte (1762-1814). Beide ageren tegen de verlichting, maar blijven voor een gedeelte nog in de verlichtingsfilosofie gevangen.

Enkele van hun konsepties worden door "authentieke" Romantici als Novalis en Müller in de eerste jaren van de negentiende eeuw centraal gesteld. Hun ideeën worden in het ontwikkelen van een conservatieve reactie op de verlichtingsfilosofie in het eerste decennium van de negentiende eeuw meer dan ooit aktueel.

De filosoof-theoloog Herder heeft het politieke denken van de Romantiek vooral beïnvloed met zijn basiskonseptie: het Organisme. Het was Herders bedoeling om die krachten van sociale en politieke kohesie te ontdekken waarmee hij een theorie over de gemeenschap zou kunnen formuleren die een einde zou kunnen maken aan de notie van de staat als een kunstmatige institutie. Herder veronderstelde dat er zoiets was als een "natuurlijke orde", waarin gemeenschappen bestaan als "natuurlijke entiteiten". Het bestaan, zo meende hij in zijn voornaamste werk "Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit" (1791) impliceert aktief bestaan. "Ein Dasein dem Wirkung, mithin Veränderung wesentlich notwendig ist, sei selbst Leben. Alles ist daher unaufhörlich in Bewegung."

De natuur en geschiedenis verloren het betrekkelijk statische karakter dat zij nog in het begin van de achttiende eeuw hadden. Voor Herder waren beide organismen, "openbaringen" tevens van het goddelijke in de oneindige verscheidenheid aan levensvormen, een scheppingsproces waarbij het bijzondere en unieke van elke levensvorm centraal staat.

Hij keert zich met deze zienswijze uiteraard tegen de toepassing van franse classicistische schema's die voor vele tijdgenoten universele criteria voor waarheid en schoonheid belichaamden.

De werkelijkheid beschouwde Herder als een complex van onderling op elkaar inwerken- de organismen. In het organisme is het geheel meer dan de som van de samenstellende delen. Dat "meer" zit hem in de wisselwerking van de delen. De delen en hun onderlinge relatie worden bepaald door het geheel. Anderzijds zijn de delen konstituerende elementen en kan men deze niet beïnvloeden zonder de structuur van het geheel aan te tasten. De aard van een "geheel" is die van een organische eenheid, de delen staan in relatie tot elkaar door een interne oorzaak. Dit laatste dan in tegenstelling tot een "mechanische" eenheid. Daarin staan de dingen in relatie tot elkaar door een externe oorzaak en wordt de band verbroken zodra de externe oorzaak is opgeheven. Een andere karakteristiek van een organische eenheid is de "uniciteit en diversiteit".

"Keine zwei Sandkörnen sind einander gleich, geschweige denn solche reichen Keime wie zwei Menschenseelen, order ich hätte von dem Wort Menschenseele gar keinen Gedanken".

Herders centrale stelling is dat het universum bestaat uit "interrelerende" en "interagerende" organismen waarvan elk in zijn afzonderlijke individualiteit noodzakelijk is voor het geheel.

Herder past deze organismekonceptie ook toe op het volk. Voor hem was de wereld dan ook een bonte tuin van vele volkeren (in principe geen superieur aan de ander) die zich als afzonderlijke planten en bloemen volgens hun eigen beginselen ontwikkelen en als hun tijd gekomen is "afsterven".

"Alles hat auf der Erde geblüht, was blühen konnte; jedes zu seiner Zeit und in seinem Kreise". Voor hem was het volk niet een wilsbesluit van vrije burgers, het was een in diepste zin eigenlijk onverklaarbare grootheid. Het scheppend beginsel van elk volk kwam voor Herder tot uiting in de taal die hij als objectief criterium voor een volk beschouwde en verheerlijkte als "heiliges Werkzeug".

Uiteraard kwam hij vanuit dergelijke opvattingen tot een scherpe veroordeling van het gebruik van de franse taal in de hogere kringen in Duitsland. Hij hekelde zelfs de franse taal die immers ook "die alte Römersprache geschminkt, entnervt, verderbet" zou hebben en nu een catastrofale invloed uitoefende op Duitsland.

Zelfs de "Oboedienzgesinnung" van de duitse bevolking leidde hij af uit de suprematie van de franse taal. "Denn wenn man (bedoeld is hier de aristocratie) nur mit Gott und mit seinem Pferde deutsch sprach, so stellten sich aus Pflicht und Gefälligkeit auch die mit denen man also sprach, als Pferde . . ." De kosmopolitische Herder die Nationalruhm verfoeide en elk volk in zijn afzonderlijke individualiteit als noodzakelijk beschouwde voor het geheel, had af en toe moeite zijn wrevel tegen het franse volk en de franse cultuur te onderdrukken.

Ook over de staat heeft Herder zich uitgelaten, "der natürlichste Staat ist (. . .) Volk mit einem Nationalcharacter. Maar welke staat kan in de achttiende eeuw op deze eretitel "Natürlicher Staat" aanspraak maken? Pruisen was voor Herder een verfoeilijke bureaukratische schepping die de belangen van het volk onvoldoende behartigde, ja zelfs door Herder als een "volksfremde Gewalt" geschetst werd. De mens kan zich alleen realiseren

als lid van een volk, aldus Herder, maar onmiddellijk laat hij hierop volgen: "der Mensch der einen Herrn nötig hat, ist ein Tier; sobald er Mensch wird hat er keinen eigentlichen Herrn mehr nötig".

Centraal staat dus voor Herder, als kosmopolitische achttiende eeuw van humaniteits-idealen vervuld, de persoonlijke ontplooiing van het individu "der seine Existenz genießen soll und das Beste davon anderen mitteilen. Dazu soll ihm die Gesellschaft zu der er sich vereinigt hat, helfen". Volledig ondergeschikt aan de gemeenschap wordt het individu bij Herder dus niet!

Een volk is voor hem een organisch geheel waarvan elke burger een konstituerend deel vormt; in de organisatievorm staat moet eerder de wet dan de mens regeren, volgens Herder. Een goede regering is voor hem een onzichtbare regering. Zolang een politiek systeem zonder leiders kan, zolang het geen fysieke macht nodig heeft als sanktie voor zijn autoriteit, zolang is het in overeenstemming met de menselijke waardigheid. Dat Herder zo'n "natürlicher Staat" in zijn eigen tijd niet heeft kunnen aantreffen zal geen verbazing wekken. Hoe hij zich de ontwikkeling naar een natuurlijke staat precies heeft voorgesteld blijft onduidelijk. Zijn intuïtieve benadering van de werkelijkheid, zijn neiging allerlei verschijnselen en factoren te verbinden door een gewaagd analogiedenken (de Romantici zullen hem hierin navolgen) werken verwarrend. Eén ding is zeker: Herders beklemtonen van de waarde van de volkstaal en van de volkstraditie heeft niet alleen bij Duitsers, maar vooral ook bij Tsjechen, Serven, Polen en Finnen grote invloed gehad.

Zijn nationalisme was voornamelijk van kulturele aard, maar vooral na 1848 werd in Oosteuropa het kulturele nationalisme tot de basis van een politiek nationalisme.

Ik heb reeds vermeld, dat Herder af en toe moeite had zijn afkeer van het franse volk en de franse cultuur te onderdrukken. De franse taal scheen het te ontbreken aan "Tiefe und Ursprünglichkeit".

"Die Deutschen seien zwar später gekommen aber dafür seien sie jünger" schrijft Herder die daarmee een thema introduceert dat zich tot diep in de twintigste eeuw in alle mogelijke variaties in de duitse literatuur heeft kunnen handhaven. Mogelijk nog sprekender is het volgende citaat uit één van zijn laatste levensjaren:

"Ich der von jeher eine Antipathie gegen die Nation hatte (de franse uiteraard) die jetzt die Welt so jämmerlich betrogen, aufgeregt, verwirrt und verwüstet hat, finde wider meinen Willen diesen Hass in mir schrecklich verwurzelt. Ach, wenn wir Deutsche nur was ausmachten, und unsere Fürsten nicht". . .

Bij een andere gelegenheid schreef hij: "Die Glückseligkeit eines Volkes lässt sich dem anderen und jedem anderen nich aufdringen, aufbürden . . . Die Rosen zur Kranze der Freiheit müssen von eigenen Händen gepflückt werden, mit dem Joch ausländischer übel eingeführter Freiheit wurde ein fremdes Volk aufs ärgste belästigt." Het is zonder meer duidelijk dat de latere Romantici met deze opvattingen akkoord zijn gegaan. Anderzijds moet ook onmiddellijk vermeld worden dat Herder met zijn humanitaire, kosmopolitische idealen, zijn afkeer van "Nationalruhm" en machtsstaat nog in het achttiende eeuwse denken is geworteld. Een aanzet tot cultureel nationalisme is bij Herder al aanwezig evenwel.

"Wenn sie (die Deutschen) nur daran gingen anderen Völkern nachzueifern und sich von jedem Volke das beste aneigneten, dann würde sie jene bald überflügeln", hoopt Herder die de franse en engelse taal als "Milchsprachen" schetst en de duitse taal om haar "Wahrheit und Innigkeit" prijst. Als kultuurnatie bij uitstek zou het politiek verscheurde Duitsland in elk geval nog een grote rol kunnen spelen.

Herder is een goed voorbeeld van een man die aan het einde van de achttiende eeuw Duitslands politieke machteloosheid trachtte te compenseren door haar betekenis als "kultuurnatie" te onderstrepen. De geschiedenis zag hij als een wereldhistorische ontwikkeling van de mensheid tot grotere humaniteit. Uiteraard belichaamde de Duitse natie voor hem het best het door hem zo centraal gestelde "Humanitätsideal". De ergernis over Duitsland politieke machteloosheid liet zich echter niet helemaal verdringen. In de jaren dertig en veertig van de negentiende eeuw werd het besef dat hooggestemde kulturele aspiraties dienden om Duitsland politieke machteloosheid te verbloemen, sterker. Kunst, poëzie, godsdienst en wetenschap hebben de leegte niet kunnen opvullen, verzuchtte de Duitse filosoof Pfitzer in 1831. Hij voorspelde: "Die Zeit wird kommen wo die Schutzgöttin der Deutschen, die Philosophie, aufhört eine blosse Schulmeisterin zu sein, die auf Kathedern thront, die Zeit wird kommen wo sie handelt und vollbringt, wo sie zur That wird und die Welt beherrscht". Ook in Duitsland is het kulturele nationalisme van Herder de basis van een politiek nationalisme geworden.

De geschriften van Fichte zijn vaak nadere uitwerkingen van zijn voordrachten. Fichte heeft vele moeilijkheden moeten overwinnen voordat hij uiteindelijk een benoeming kon aanvaarden aan de Universiteit van Jena. Een zeer vernederende situatie voor een intellectueel als Fichte die van zijn eigen kwaliteiten overtuigd was, getuige de titel van een brochure die in 1801 (hij was toen al hoogleraar) het licht zag: "Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das eigentliche Wesen der neuesten Philosophie".

Aanvankelijk stond Fichte geheel en al in de traditie van de Verlichting. Nog in 1799 (!) meende hij dat alleen de Franse republiek het vaderland kon zijn van de verlichte mens en ook zijn bestaan onlosmakelijk verbonden was met de zegepraal van Frankrijk. Onmiddellijk dien ik aan dit opvallende politieke Credo toe te voegen dat de berooide Fichte, altijd op zoek naar redelijk emplooi, in diezelfde tijd probeerde hoogleraar te Mainz te worden, dat destijds door de Fransen werd bezet. In 1804 onderhandelde hij met de Russische regering over een benoeming tot lid van de Petersburgse Akademie van Wetenschappen. Voor vier honderd roebel 's jaars toonde hij zich nu bereid de Russische tsaar te bejubelen. De kosmopolitische geleerde besloot uiteindelijk toch naar Berlijn te gaan toen deze stad door de Fransen was bezet, in de verwachting dat een dergelijke patriottische geste later zijn kans op een hoogleraarsbetrekking aanmerkelijk zou vergroten. Als "Staatsfilosoof" te Berlijn heeft Fichte zijn laatste levensjaren doorgebracht met het roemen van zijn broodheren.

Het zal geen verwondering wekken dat ook zijn geschriften getuigen van een grote flexibiliteit. De uiterst onaangename opportunist ("God bescherm ons voor onze vrienden. Met onze vijanden spelen wij het zelf wel klaar" zo verzuchtte Kant, die zich met moeite van de opdringerige Fichte wist te bevrijden), stelde in zijn eerste geschriften de noodzaak van een zo groot mogelijke persoonlijke vrijheid voor het individu centraal. Zo beklemtoonde hij de rol van de Vernunft en wees op het belang van vrije meningsuiting als essentiële voorwaarde voor een goede politieke ordening. De Staat blijft in Fichtes eerste publikaties op de achtergrond. In een omvangrijker geschrift uit 1797 "Die Grundlage des Naturrechts nach Prinzipien der Wissenschaftslehre" is er echter reeds een kentering merkbaar. In zijn inleiding raadt hij zijn lezers nog aan: "merke auf dich selbst; kehre deinen Blick von allem was dich umgibt ab und in dein Inneres: ist die erste Forderung welche die Philosophie an ihren Lehrling tut. Est ist von nichts was ausser dir ist die Rede, sondern

lediglich von dir selbst". Het individu schijnt nog steeds centraal te staan, maar in een poging tot het organiseren van een Wissenschaftslehre is Fichte op zijn onnavolgbare wijze al bezig het voorheen zo supreme "Einzelne Ich dem Allgemeinen Ich, in dem die Einzelnen Ichs zusammengefasst werden sollen, unterzuordnen". Hoewel hij in dit werk nog vrij aarzelend is, tekent het eigenaardige duitse vrijheidsbegrip "dass der Einzelne nur durch Einordnung in die Gemeinschaft frei werden kann" zich reeds af.

Is Fichte in zijn Wissenschaftslehre al bezig de vrijheid van het "Einzelne Ich" te beperken, in latere publikaties gaat hij met ijzeren konsekwentie op de door hem ingeslagen weg voort. Met zijn intuïtieve benadering van de werkelijkheid bevindt hij zich op hetzelfde spoor als Herder, maar Fichte konsentreerde zijn aandacht vooral op de staat die een "beinahe mystische Kraft" zou bezitten. De staat is derhalve ook meer dan een intellectuele konstruktie. Hij is "eine unabhängige, schöpferische Macht. Er ist nicht ein Compositum, sondern ein Totum" en wordt nu definitief het voorwerp van een kultus, Slechts die rechten heeft het individu, die de staat als "hogere individualiteit" bereid is hem te geven;

In zijn latere geschriften pleit Fichte voor een volkomen autarkie. De staat die ook in het economisch leven zo sterk mogelijk moet zijn moet zich hermetisch van het buitenland afzonderen en zelfs elk individu die taak in het economisch leven voorschrijven die uit het oogpunt van staatsbelang het beste is. Het lijkt weinig zinvol de grimmige fantasieën van deze pedante staatsfilosoof op de voet te volgen. Zijn toekomstbeeld van een hermetisch van het buitenland afgesloten, hiërarchisch geordende, organische gemeenschap waarin elk op de hem van staatswege aangewezen plaats zijn werk verrichtte was niet aantrekkelijk, noch voor vele van zijn tijdgenoten, noch voor latere generaties.

"While compelling each person to seek his own salvation as best he could, it (the crisis) also forced him too look for support from the group" zo citeerde ik reeds Eugene Anderson, die daarmee het romantisch dilemma schetste dat ik in deze beschouwing centraal heb gesteld. Fichte is een goede illustratie van de wijze waarop sommige Romantici tenslotte dit dilemma hebben willen oplossen. Eugene Anderson geeft van deze oplossing de volgende bondige karakteristiek: "one serves the group best by realising one self most completely; one is most free when one is most willing to sacrifice one self for the group. It is a formula with a dialectic as the core".

Voor Fichte was "the group" echter niet de onzichtbare kerk van de jonge Schlegel zonder welke zelfs het grootste genie niets van betekenis zou kunnen presteren. Het was de pruisische staat die voor de Berlijnse hoogleraar deze rol vervulde, en die hij met "rhetorische Wortgewalt" ondersteunde in een tijd dat Pruisen deze steun meer dan ooit nodig had.

Herder en Fichte hebben de intuïtieve benadering van de werkelijkheid, het verlangen, "in das Innere der Probleme einzudringen", de "organismekonseptie" met elkaar gemeen. Humanitaire en kosmopolitische idealen raken bij Fichte echter al snel op de achtergrond. In zijn laatste geschriften beklemtoont hij het belang van een bloeiende kultuur voor een gezond staatsleven en in dit verband spreekt hij over de centrale plaats die het onderwijs dient in te nemen. Maar in het onderwijssysteem dat Fichte bepleit, ontbreekt elk humanitair element. In streng van de buitenwereld gescheiden scholen moeten kinderen tot goede staatsburgers opgevoed worden, aldus Fichte, maar in zijn schrale denksysteem

betekent Liebe niet veel meer dan patriotisme.

Ziet Herder de geschiedenis als een continue, organische, door interne krachten veroorzaakte groei, een wereldhistorische ontwikkeling van de mensheid tot grotere humaniteit, bij Fichte is er ondanks zijn beklemtonen van de staat als organisme weinig begrip voor historische ontwikkeling. Uit zijn geschriften komt sterk de overtuiging naar voren de politieke werkelijkheid onmiddellijk ingrijpend te kunnen beïnvloeden met tot in de details uitgewerkte op de toekomst gerichte plannen.

Der Rückwärts Gewandte Prophet

Richt Fichte zich met zijn vreugdeloze beschouwingen tot het publiek met geschriften als het reeds geciteerde "Sonnenklarer Bericht an das grössere Publikum über das wahre Wesen der neuesten Philosophie", Novalis is een magier wiens geheimen voor het "platte Volk von Hamburg bis Schwaben" verborgen blijven. "Jedes wahre Geheimnis muss die Profanen von selbst ausschliessen. Wer es versteht, ist von selbst, mit Recht, ein Eingeweihter" meent hij. Hoeders van die geheimen zijn naar zijn mening de dichters, de Brahmanen van de maatschappij. De ware dichter is tevens altijd priester, zoals de echte priester steeds dichter is gebleven. Zou de toekomst die oude toestand niet terug kunnen brengen, vraagt Novalis zich dan ook af en droomt zich deze paradijselijke toestand als volgt:

Wenn nicht meer Zahlen und Figuren
Sind Schlüssel aller Kreaturen,
Wenn die so singen, oder Küssen
Mehr als die Tiefgelehrten wissen,
Wenn sich die Welt ins freie Leben,
Und in die (freie) Welt wird zurückbegeben,
Wenn dann sich wieder Licht und Schatten
Zu echter Klarheit wieder gatten
Und man in Märchen und Gedichten
Erkennt die (alten) wahren Weltgeschichten,
Dann fliegt vor einem geheimen Wort
Das ganze verkehrte Wesen fort.

Poëzie is voor Novalis het alfa en omega, de dichter het centrum van de wereld, magie de kunst om de wereld der zinnen willekeurig te gebruiken, "een kracht die de mens machtig maakt als de sterren."

Het leven moet een door ons zelf geschapen roman zijn, aldus Novalis. Van der Leeuw noemt deze uitspraak in zijn boekje "Uren met Novalis" meer dan een interessant gedachtenspel en vervolgt: "het is een heldhaftige poging om het lichaam zo goed als de ziel in bedwang te krijgen, om al het toevallige gegevene, natuurlijke en dierlijke uit te bannen en het leven geheel zinrijk te maken".

Toen Novalis' vijftienjarige verloofde Sophie von Kuhn ziek werd heeft Novalis werkelijk gemeend door de kracht van zijn wil haar dood te kunnen verhinderen. Toen het meisje toch stierf besloot Novalis Sophie in de dood na te volgen en zo de magie "op dodelijk ernstige wijze" toe te passen. Dat dit laatste niet gelukt is, zo vervolgt Van der Leeuw, is van minder belang. Hoofdzak is de weigering om iets dat geen zin heeft te accepteren.

Novalis

Hij wist met kalme angst hoe alles moest
Leven; voortleven, zalig of verdoemd.
Niets wordt vernietigd, spoorloos verwoest;
Een geur, een toon die in stilte zoemt,

Iets blijft — hoe ook verijld, versteend, verbloemd,
Leven moet alles tot in eeuwigheid.
Geen sluimering, geen min, geen dood verzoent
De kruistocht, redeloos door ruimte en tijd.

De doden rusten niet, gezweept tot feesten
Waarin zij ijdel trachten te bezwijmen
Tot redding uit de onduidbare geheimen.

Een ieder zwervling is omzwermd door geesten;
Nooit worden wij eenzaam en nooit met rust
Gelaten aan een beek, een graf, een kust.

De sterkste man is hij die zichzelf overwint, de grootste tovenaars is hij die zichzelf betovert. De magische zin baant zich een weg naar de eenheid van uiterlijk en innerlijk, ziel en lichaam, geest en stof. Hij blijft daarbij niet staan, maar dringt door tot de laatste "al-eenheid" die de diepe liefde van de romanticus heeft. Hij leert wiskunde uit de religie en religie uit de wiskunde; een wiskundeboek moet in de woorden van Novalis gelezen worden als het woord Gods, want elke lijn is een wereldas. Zo gaat ook de religie in magie over.

Elk gevoel dat tot zijn uiterste konsekventie wordt doorleefd, is volgens Novalis religie. Zo gebruikt hij ook altijd het woord religie, als hij zijn gevoelens voor zijn gestorven verloofde verwoorden wil. De liefde tot Sophie komt voor hem eigenlijk pas ten volle na haar dood tot ontwikkeling en is onlosmakelijk verbonden met de liefde tot de uit de dood herrezen Christus.

"Christus en Sophie, in beiden werd de dood tot leven" schrijft hij in zijn dagboek. In 1797 noteert hij voor zichzelf: 's avonds ging ik naar het graf van Sophie. Daar was ik onbeschrijfelijk blij — opflitsende momenten van geestdrift — het graf blies ik als stof voor mij uit — eeuwen waren als momenten — haar nabijheid was voelbaar — ik geloofde dat zij elk moment te voorschijn zou treden."

Hoewel het leven wat later zijn rechten schijnt te hernemen, hij zelfs in 1798 een tweede verloving aangaat met Julie von Charpentier, verdwijnt het doodsverlangen niet. In één van zijn fragmenten schrijft hij: "het leven is het begin van de dood. Het leven is er terwille van de dood. De dood is beëindiging en aanvang tegelijk, scheiding en nauwere verbinding met zichzelf tegelijk. Door de dood wordt de reductie voltooid."

"Door de dood wordt het leven versterkt" schrijft hij in een ander fragment.

Novalis is één van de radikaalste Romantici geweest, niet geneigd tot konsessies en compromissen. Het leven dient zich aan de kunst aan te passen "da die Welt grundsätzlich poetisch ist, könne nur die Poesie sie verstehen".

Hymne an die Nacht; Dritte Hymne

Einst, da ich bittre Tränen vergos, da in Schmerz aufgelöst meine Hoffnung zerrann und ich einsam stand am dürren Hügel, der im engen, dunkeln Raum die Gestalt meines Lebens barg — einsam, wie noch kein einsamer war, von unsäglicher Angst getrieben, kraftlos, nur ein Gedanken des Elends noch, — wie ich nach Hülfe herumschaute, vorwärts nicht konnte und rückwärts nicht, und am fliehenden, verlöschten Leben mit unendlicher Sehnsucht hing; da kam aus blauen Fernen, von den Höhen meiner alten Seligkeit ein Dämmerungsschauer — und mit einem Male riss das Band der Geburt, des Lichtes Fessel. Hin floh die irdische Herrlichkeit und meine Trauer mit ihr-zusammen floss die Wehmut in eine neue unergründliche Welt, — du Nachtbegeisterung, Schlummer des Himmels, kamst über mich — die Gegend hob sich sacht empor — über der Gegend schwebte mein entbundner neugeborner Geist. Zur Staubwolke wurde der Hügel — durch die Wolke sah ich die verklärten Züge der Geliebten. In ihren Augen ruhte die Ewigkeit — ich fasste ihre Hände, und die Tränen wurden ein funkelndes, unzerreissliches Band. Jahrtausende zogen abwärts in die Ferne, wie Ungewitter. An ihrem Halse weinte ich dem neuen Leben entzückende Tränen. Es war der erste, einzige Traum — und erst seitdem fühle ich ewigen, unwandelbaren Glauben an den Himmel der Nacht und sein Licht, die Geliebte".

De macht van de verbeelding is in staat de tegenstellingen in de "fysieke wereld" op te heffen, elk facet van het menselijk leven te omvatten en te transformeren tot één grandioze synthese. In dit fragment beschrijft Novalis in een sterk mystiek gekleurde taal een afdaling in het rijk van de nacht waaruit voor hem alles voortkomt en al het gescheidene verenigd wordt. De nacht is daarom voor Novalis ook het rijk van de dood, maar de dood heeft voor hem niets afschrikwekkends.

Zoals het leven voor hem het begin is van de dood, zo is de dood het begin van het leven. "Christus en Sophie, in beiden werd de dood tot leven", schrijft hij immers. Voor zijn "visionaire Schau" moet alles wijken. Door de kracht van zijn wil, door zijn magisch vermogen wil hij het leven dwingen door de dood heen zich te vernieuwen en zo met zijn gestorven verloofde Sophie von Kuhn een "tweede verloving in hoger zin" aangaan.

In het voorafgaande heb ik schematisch de voornaamste elementen in het romantische denken proberen weer te geven en de nadruk gelegd op het conservatieve politieke karakter, de individualiteitskultus, de afkeer van de schematiserende franse cultuur. Thans wil ik in kort bestek proberen aan te geven welke "eigenschappen" dit romantische denken heeft. De intuïtieve benadering van de werkelijkheid, het denken in dikwijls gewaagde analogieën is reeds ter sprake gekomen. Onmiddellijk in het verlengde hiervan ligt wat de duitse socioloog Karl Mannheim in zijn opstel "Das konservative Denken" als "Sensibilität" geschetst heeft, "Sensibilität zu einem herausspüren qualitativer Feinheiten, zur einführenden Virtuosität". Hij vervolgt dan: "nicht Gründlichkeit ist ihre Tugend, sondern der gute Blick für die Geschehnisse im geistigen, seelischen Lebensraum. Ihre Konstruktionen sind deshalb immer falsch, oder auch gefälscht, aber irgend etwas ist immer richtig gesehen. Darin lag das Befruchtende der Romantik für die Geisteswissenschaften; sie warf Probleme in die Diskussion, sie entdeckte ganze Gebiete, es musste aber einer späteren Forschungsarbeit überlassen werden das Tatsächliche von der blossen Konstruktion abzusondern".

Novalis schreef in 1798 een loflied op het nieuwe koningspaar Frederik Willen III en Louise dat dit tweetal met verbijstering vervulde. De koning, een man met weinig verbeeldingskracht, schijnt opgemerkt te hebben dat er in deze extatische beschouwing over het koningschap veel te weinig rekening gehouden werd met het feit dat hij slechts een sterfelijk wezen was. 's Konings "Fortschrittliche Beamten" noemen Novalis' lofzang "abgeschmackt". Novalis' politieke aforismen blijven voorlopig ongepubliceerd en verschijnen eerst lang na zijn dood.

Adam Müller is een voorbeeld van een "bürgerlicher Schriftsteller", die tenslotte tot zijn immense vreugde in 1826 het predikaat Von Nittersdorf aan zijn naam mag toevoegen. Aanvankelijk ageert hij in Pruisen tegen de hervormingen van Hardenberg en Stein, later tracht hij carrière te maken in oostenrijkse dienst, maar Metternich had weinig met hem op en verkoos "beschränkte Praktiker" als Friedrich Gentz. Zo lijken de Romantici dan toch altijd buitenstaanders gebleven te zijn, hoe vaak zij ook hun pen aan deze en gene verkocht hebben. Hun maatschappelijke positie was in veel gevallen uiterst kwetsbaar, maar hoe hun levensomstandigheden ook waren in de wereld van de Philisters, hun geestelijke horizon reikte heel ver, een latent verzet tegen de wereld die hen omringde, bleef altijd aanwezig.

In een dergelijke atmosfeer komen gemakkelijk grootse plannen in de geest op (Novalis koesterde het verlangen een tegenhanger van de franse Encyclopédie te schrijven), wilde associaties, gedurfde analogieën volgen elkaar op, plannen om het Boek te schrijven dat

alle boeken overtreft en overbodig maakt, worden gesmeed, maar het blijft bij indrukwekkende voornemens, bij aanzetten en fragmenten waaruit op zijn hoogst "Einfühlende Virtuosität" sprak.

Glauben und Liebe oder der König und die Königin

Koning Frederik III en zijn gemalin Louise bestegen op 16 november 1797 de pruisische troon. Enkele maanden later verschenen in Berlijn de eerste afleveringen van een maandblad dat zich tot doel stelde, handel en wandel van het vorstenpaar nauwlettend te volgen en Frederik en Louise van tijd tot tijd te verblijden met een smaakvol lofdicht. In het voorwoord van het nieuwe tijdschrift, de "Jahrbücher der preussischen Monarchie" heette het: "je mehr das königliche Haus, durchdrungen von dem Werte echter Häuslichkeit, diese zu der seltenen Höhe des Thrones erhebt, um desto mehr erkennt die grosse Familie des Volkes sich in diesem Bilde, tritt in den schönen Kreis ein, teilt inniger das allgemeine Wohl und vereint sich zu stärker Kraft, dasselbe zu schützen".

Er klinkt in dit verheven citaat een nieuwe toon door, lijkt mij. Aan verregaande bevoogding op allerlei gebied door een patriarchale overheid waren de Pruisen reeds decennia gewoon, maar van enthousiasme voor de talloze dekreten en vermaningen was nooit veel te merken geweest. In dit citaat verschijnt het volk echter niet meer als een massa willoze objecten van een paternalistische bureaucratie, maar als een hechtverbonden gemeenschap vol verlangen naar een sterkere emotionele binding met de Hohenzollerns. In dit tijdschrift verscheen juli 1798 *Glauben und Liebe*, naar de vorm niet meer dan een aantal aforismen. Novalis mag het nobele koningspaar dan hemelhoog geprezen hebben, zijn opvattingen over het koningschap weken wel af van de schabloonachtige beschouwingen die doorgaans in het tijdschrift verschenen.

De samenstellers van de "Preussische Jahrbücher" wilden het volk een wat zelfstandiger rol toebedelen en hoopten op een sterkere betrokkenheid bij het algemeen welzijn. Novalis' uitspraken zijn in feite niet meer dan een konsekwente doorvoering van dit ideaal.

De monarchie, zo konkludeert hij zeker niet tot vreugde van koning en hof, berust in feite op "ächtem Republikanismus, d.h. einer allgemeinen Theilnahme am ganzen Staate". De man met de "visionaire Schau" kan het profeteren niet nalaten, getuige het volgende citaat waarmee het tevoren zo bewierookte koningspaar evenmin erg ingenomen geweest kan zijn: "es wird eine Zeit kommen und das bald, wo man allgemein überzeugt sein wird, dass kein König ohne Republik, und keine Republik ohne König bestehen könne, dass beide so untheilbar sind, wie Körper und Seele, und dass ein König ohne Republik, und eine Republik ohne König nur Worte ohne Bedeutung sind".

Hij moet echter niets hebben van een staatkundige ordening die op vrijheid en gelijkheid berust en waarin de staatsburgers hun regering met kritiek kunnen overstelpen.

De ideale burger is hij die bereid is zijn eigenbelang aan het staatsbelang ondergeschikt te maken, de staat is "ein grosses Individuum das alle Individuen umfasst". Waarachtig republikenisme betekent in feite niet meer dan "Innige Berührung und Harmonie aller Staatsglieder".

Met afschuw spreekt Novalis over hen die menen dat er slechts sprake van een republiek kan zijn "wo es Primair – und Wahlversammlungen, Direktorium und Räte, Munizipalitäten und Freiheitsbäume gäbe". Novalis' ideaal is en blijft een organische standenstaat, waarin het politieke handelen door traditie wordt bepaald en koning en koningin het lichtend voorbeeld zijn voor hun getrouwe onderdanen.

De aanhangers van de nieuwe franse republiek trachten in de ogen van Novalis hun oppervlakkigheid te verbergen onder de bontgekleurde vaan van de heersende mode. Hij heeft echter ook zeer weinig op met hen die met een gevoel van nostalgie terugdenken aan het Ancien régime en naar een herstel van de situatie van voor 1789 streven.

De franse revolutie is voor hem slechts "ein vorübergehendes Phänomen im Geschichtsprozess". Het voortbestaan van elke staat, meent hij, hangt af van de öffentlichen Gesinnung". De enige basis om tot een werkelijke hervorming in de staat te komen is "Veredelung dieser Gesinnung". Keer op keer betuigt hij dat het de taak is van de vorst en de vorstin om als "Prinzip der öffentlichen Gesinnung" te fungeren. "Eind wahrhaftes Königspaar ist für den ganzen Menschen, was eine Konstitution für den blossen Verstand ist" schrijft hij. Hij wenst geen maatschappij waarin slechts dekreten en verordeningen uitgevaardigd worden. Zijn ideaal is een samenlevingsvorm waarin hechte betrekkingen tussen de mensen heersen, de standen in vertrouwen opzien naar de vorst en zich door zijn voorbeeld laten inspireren. Dekreten en verordeningen horen voor Novalis thuis in de koude wereld van het verlichte absolutisme, waarin de koning zijn staat als een fabriek beheert, voor het mysterie geen plaats is en "Zahlen und Figuren sind Schlüssel aller Kreaturen".

De mens laat zich zijns inziens vooral door voorbeelden inspireren en slechts zelden door voorschriften en reglementen. Een echte monarchie is in staat politieke stabiliteit te garanderen, de "totale mens" aan te spreken en te bezielen. De zon in het systeem der planeten noemt Novalis de koning, "der zum irdischen Fatum erhobene Mensch". Met afschuw spreekt hij over het verlichte absolutisme dat de koning als eerste dienaar van de staat wilde zien. "Die Monarchie ist deswegen ächtes System, weil sie an einen absoluten Mittelpunkt geknüpft ist; an ein Wesen das zur Menschheit, aber nicht zum Staat gehört".

Met recht verzuchtte de arme Frederik Willem III dat de schrijver van *Glauben und Liebe* wel een loodzware last op zijn schouders plaatste. De prozaische vorst zal nauwelijks geweten hebben hoe hij de sprookjesmantel waarin Novalis hem wilde kleden met gratie zou kunnen dragen. De tijd echter drong, aldus Novalis.

Wanneer de koning door welke omstandigheid ook niet in staat is zijn rol als vertegenwoordiger van het "lebendige Staatsprinzip" te spelen, de "Veredelung der öffentlichen Gesinnung" uitblijft en het verlicht absolutisme voortgaat met de ontwrichting van de staat is de ondergang zeker. Waar koning en intellectuelen in onverzoenlijke vijandschap tegenover elkaar staan bestaat er in feite al geen monarchie meer. Zijns inziens had de koning van Frankrijk dan ook al lang voor 1789 zijn kroon verloren. Ook voor Pruisen voorspelt hij de grootste ellende als het "an Sinn für dieses klassische Menschenpaar gebrähe".

Het aksent ligt in Novalis' fragment *Glauben und Liebe* dus niet zozeer op de franse revolutie als wel op het verlicht absolutisme. Uitgangspunt van het 18e eeuwse absolutisme was, aldus Novalis, ieder aan de staat te binden door te spekuleren op het eigenbelang van de onderdanen. Eigenbelang van de staat en eigenbelang van de onderdanen zouden zo een hecht bondgenootschap aangaan en elkaar versterken, maar het eigenbelang van het individu liet zich niet inperken en dreigde zelfs de staat te ontwrichten. Als een tijdperk van "gemeiner Egoismus, grober Eigennutz, geringe "Moralische Gesinnung" karakteriseert hij de tijd van Frederik de Grote. "Haben und Wissen" hadden de plaats van "Glauben und Liebe" ingenomen. De staat kan slechts voort blijven bestaan als hij

kan steunen op de offerbereidheid van de burgers, op hun inzicht dat zij buiten het staatsverband eenvoudigweg niet kunnen leven en alle activiteiten (ook kunst en wetenschap) slechts in en door de staat kunnen bestaan.

Was helfen mir alle Reichtümer, wenn sie sich bei mir nur aufhalten, um frische Pferde zu nehmen und schneller ihre Reise um die Welt zurückzulegen? Uneigennützige Liebe im Herzen und ihre Maxime im Kopf, das ist die alleinige, ewige Basis aller wahrhaften, unzertrennlichen Verbindung, und was ist die Staatsverbindung anders, als eine Ehe?

Eén ding moet uit mijn samenvatting van Glauben und Liebe duidelijk geworden zijn. De rückwärts gewandte Prophet richt zich tot het verleden als een dichter. Hij wenst een "Poëtische staatsvorm", het leven moet zich aan de kunst aanpassen. Glauben und Liebe waarvan de dichter vervuld is moeten ook alle facetten van het leven doordringen. Indien het koningspaar niet slaagt in het tot stand brengen van een "Veredelung öffentlicher Gesinnung" zal dit zijns inziens leiden tot dezelfde desintegratie als hij in Frankrijk aanschouwde. Tot een konsekwente bestrijding van de franse revolutie komt hij echter niet. In zijn "Politische Aphorismen" b.v. tracht hij meer dan ooit tevoren afstand te nemen van de overweldigende gebeurtenissen van zijn tijd.

"Der jetzige Streit über die Regierungsformen ist ein Streit über den Vorzug des reifen Alters, oder der blühenden Jugend" meent hij. Misschien is al die revolutionaire agitatie slechts een leeftijdsverschijnsel, troost hij zichzelf en belanden wij met het verstrijken van de jaren vanzelf in rustiger wateren. Een Prinzipienreiter wil hij niet zijn: "Man nehme nur an, dass auch ein vernünftiges Wesen anders inclinieren könne als wir" houdt hij zijn lezers voor.

Novalis is een magiër die slechts voor ingewijden schrijft en wie hem begrijpt behoort daarmee tot dit kleine gelukzalige gilde. Slechts zij wier leven door Glauben und Liebe bepaald worden zijn in zijn eigen woorden in staat te begrijpen wat hij bedoelt. Wellicht is begrip voor ons wat gemakkelijker geworden dan voor zijn tijdgenoten. In de negentiende eeuw heeft hij talloze opvolgers gekregen die met meer of minder welsprekendheid de kille maatschappij van Haben und Wissen verfoeiden en verlangden naar een hechtere gemeenschap gebaseerd op naastenliefde en offervaardigheid. Hun protesten tegen een maatschappij waarin geld de enige band was tussen de individuen zouden met de opkomst van het negentiende eeuwse kapitalisme in kracht toenemen.

Novalis vertolkt in 1798 met "Einfühlende Virtuosität" vooralsnog niet meer dan wat Frank Manuel in zijn boek *Prophets of Paris* samengevat heeft als "the need for the emotionalization of relationships if society was not to fall apart and disintegrate into its discrete parts".

De "Innige Berührung und Harmonie aller Staatsglieder" liet op zich wachten. Het pruisische volk bleef een massa willoze objecten van een bureaucratische machinerie, de "Allgemeine Theilname am Staat" bleef uit. Acht jaar later leed het onoverwinnelijk geachte pruisische leger verpletterende nederlagen bij Jena en Auerstädt. De koning die een zon in het systeem der planeten had behoren te zijn, werd gedegradeerd tot angstige smekeling. "Wat een volk! Wat een land!" meende Napoleon. "De Oostenrijkers hebben geen energie. Maar zij hebben in elk geval hun eer." Nu het pruisische leger gevallen was wachtte een ieder gelaten op de dingen die komen gingen. "Ruhe ist die erste Bürgerpflicht" vermaande minister von Schulenburg-Kehnert de pruisen na de nederlagen van

1806. Het had eigenlijk weinig zin hen hieraan te herinneren. Een leger met een land dat als hoofdkwartier dient, zo karakteriseerde een tijdgenoot zijn pruisische vaderland. In een dergelijke gigantische kazerne behoort de gedweë burgerij zich uiteraard van elk initiatief te onthouden.

Es waren schöne, glänzende Zeiten . . .

"Die Christenzeit oder Europa" is Novalis' enige prozastuk. Dit merkwaardige essay met zijn sterk provocerend karakter (eind 1799 voltooid) viel bij velen van zijn vrienden nauwelijks in de smaak. Zo hekelde Tieck de zwakheid van de historische voorstelling en meende dat elke expert de leemtes in zijn beschouwing zonder moeite zou kunnen ontdekken. Anderen (Schleiermacher b.v.) waren wat gegeneerd door zijn verheerlijking van het middeleeuwse pausdom!

Pas in 1826 verscheen zijn essay in onverkorte vorm: een triest lot voor een werk, dat naar Novalis' eigen woorden aangevuld zou dienen te worden met enkele andere essays, opgedragen aan Napoleon, de europese vorsten, de poëzie en de nieuwe negentiende eeuw en dan in boekvorm zou behoren te worden uitgegeven.

Tieck heeft ongetwijfeld gelijk wanneer hij opmerkt dat Novalis als "historikus" het zijn critici gemakkelijk maakt, maar Novalis is allereerst een "rückwärts gewandter Prophet", een man die met zijn "visionaire Schau" onverschillig staat tegenover de preciese weergave van afzonderlijke feiten en gebeurtenissen. Later heeft men "die Christenzeit oder Europa" dan ook wel als een legende, een "Traumgebilde" trachten te schetsen. Het rijk van Glauben und Liebe dat in Novalis' eigen tijd praktisch verdwenen was bleek in de vroeger zo geminachte middeleeuwen aanwezig te zijn geweest. "Es waren schöne glänzende Zeiten, wo Europa ein christliches Land war, wo Eine Christenheit diesen menschlich gestalteten Welttheil bewohnte; Ein grosses gemeinschaftliches Interesse verband die entlegensten Provinzen dieses weiten geistlichen Reiches".

De mensheid bleek echter niet rijp genoeg om blijvend in deze welhaast paradijselijke toestand te verkeren. Korruptie binnen de kerk, laksheid van de zelfvoldaan geworden geestelijke stand, maakte de Reformatie onvermijdelijk. Hoe juist vele maatregelen van de Reformatoren ook geweest mogen zijn, aldus Novalis, het onvermijdelijke resultaat van hun handelwijze hebben zij zich onvoldoende gerealiseerd; "trennten das Untrennbare, theilten die untheilbare Kirche und rissen sich frevelnd aus dem allgemeinen christlichen Verein, durch welchen und in welchem allein die ächte, dauernde Wiedergeburt möglich war".

In het protestantisme werd de mens uitsluitend teruggeworpen op het bijbelwoord, be-roofd van de dogmas en het rijke ritueel van de Moederkerk. De kans dat de mens hierdoor zijn evenwicht verliest in zijn relatie tot God wordt groter. Novalis doelt hierop wanneer hij schrijft dat de geschiedenis van het protestantisme op geen bovenaardse verschijnselen kan bogen, de zin voor het heilige heeft verloren en het sekularisatieproces bevorderd heeft.

Hij wil echter geen onheilsprofeet zijn. Een starre houding tracht hij te vermijden. "Über-dem," zo merkt hij op, "haben wir mit Zeiten und Perioden zu thun, und ist diesen eine Oszillation, eine Wechsel entgegengesetzter Bewegungen nicht wesentlich? Was jetzt die Vollendung nicht erreicht hat, wird sie bei einem künftigen Versuch erreichen oder bei einem abermaligen".

Voorlopig beweegt de geschiedenis zich voor Novalis nog in neergaande lijn. Met zeven-mijlslaarzen snelt de man met de "visionaire Schau" door de geschiedenis. De Verlichting heeft zijns inziens het verfoeilijke sekularisatieproces voltooid en het leven van alle luister ontdaan.

"Der anfängliche Personalhass gegen den katholischen Glauben ging allmählich in Hass gegen die Bibel, gegen den christlichen Glauben und endlich gar gegen die Religion über. Noch mehr, der Religions-Hass dehnte sich sehr natürlich und folgerecht auf alle Gegenstände des Enthusiasmus aus, verketzerte Phantasie und Gefühl, Sittlichkeit und Kunstliebe, Zukunft und Vorzeit, setzte den Menschen in der Reihe der Naturwesen mit Noth oben an, und machte die unendliche schöpferische Musik des Weltalls zum einförmigen Klappern einer ungeheuren Mühle, die vom Strom des Zufalls getrieben und auf ihn schwimmend, eine Mühle an sich, ohne Baumeister und Müller und eigentlich ein ächtes Perpetuum Mobile, eine sich selbst mahlende Mühle sei".

Het kille tijdperk van de Verlichting brak aan; haar vertegenwoordigers waren ingespannen bezig het gehele leven van poëzie te beroven, elk spoor van het heilige grondig uit te wissen. "Das Licht war wegen seines mathematischen Gehorsams und seiner Frechheit ihr Liebling geworden. Sie freuten sich dass es sich eher zerbrechen liess als dass es mit Farben gespielt hätte, und so benannten sie nach ihm ihr grosses Geschäft, Aufklärung".

Wanneer Novalis over de Verlichting spreekt krijgt zijn werk een heftige polemische toon. De oude godsdienst werd hervormd volgens "redelijke maatstaven" en van al het "Wunderbare und Geheimnisvolle" zorgvuldig ontdaan, de geschiedenis werd tot een huiselijk familietafereel, als het ware "vol leeringhe ende vermaack". De God van het Christendom werd de God van filosofen en filantropen, de nietsdoende toeschouwer beroofd van alle invloed. "Schade dass die Natur so wunderbar und unbegreiflich, so poetisch und unendlich blieb, allen Bemühungen sie zu modernisieren zum Trotz" merkt hij triomfantelijk op.

Protestantisme en Verlichting hebben de mens in een isolement gebracht, aldus Novalis. De Verlichting heeft bovendien nog te sterk op het intellect de nadruk gelegd en de emotionele aspecten verwaarloosd. Hij weet echter dat de wedergeboorte van Europa aanstaande is. Immers, als de mens niets meer bindt, stijgt hij vanzelf ten hemel op. Voorspelt Novalis voor de andere landen van Europa een nieuw religieus leven, in Duitsland kan hij al met volledige zekerheid de sporen van een nieuw leven aantonen. "Deutschland geht einen langsamen aber sicheren Gang von den übrigen europäischen Ländern voraus". Evenals bij Herder is ook bij Novalis een cultureel nationalisme overduidelijk aanwezig. De tijd van de Philantropen en Encyclopedisten is voorbij; "also kommt auch, ihr Philanthropen und Encyclopedisten, in die friedienstiftende Loge und empfängt den Bruderkuss, streift das graue Netz ab, und schaut mit junger Liebe die Wunderherrlichkeit der Natur, der Geschichte und der Menschheit an".

Het besef is reeds doorgedrongen dat de ene wetenschap niets zonder de andere is. In het politieke leven aanschouwt hij een strijd op leven en dood tussen het oude en nieuwe. De gebrekkigheid van de staatsinstellingen van het Ancien Régime was in zijn tijd duidelijk aan de dag getreden. Hij hoedt zich echter voor jammerklachten. "Ruhig und unbefangen betrachte der ächte Beobachter die neuen staatsumwälzenden Zeiten" is zijn devies. Zou

ook hier niet, vraagt hij zich af, net als in de wetenschappen, een veelvuldiger kontakt tussen de europese staten in de eerste plaats het doel zijn van de oorlog, zou niet een nieuwe beweging van het tot nu toe in slaap verzonken Europa kunnen beginnen, Europa weer tot leven wekken en een staat der staten, een europees gemenebest ons wachten? Met de "toverstaf" van de analogie wil hij de gebeurtenissen in zijn tijd proberen te duiden!

De strijd tussen het revolutionaire Frankrijk en de staten van het Ancien régime zal echter nooit tot een beslissing kunnen voeren. Slechts een hogere synthese van het oude en nieuwe (vergelijk soortgelijke beschouwingen in *Glauben und Liebe*) kan de oplossing brengen. "Keine hoffe die Andere zu vernichten, alle Eroberungen wollen hier nichts sagen, denn die innerste Hauptstadt jedes Reiches liegt nich hinter Erdwällen und lässt sich nicht erstürmen".

Alleen de religie kan Europa weer opwekken. Wanneer men niet de palmtak grijpt die slechts een geestelijke macht de strijdende volken kan aanreiken, blijft de oorlog voortduren. In welke vorm Novalis zich deze religieuze wedergeboorte voorstelt, blijft onduidelijk. Al zijn hoop is gevestigd op een nieuwe, duurzamer kerk, waarin echte vrijheid zal heersen en alle noodzakelijke hervormingen onder haar leiding als vreedzame processen tot stand zullen worden gebracht.

"Wann und wann eher? danach ist nicht zu fragen. Nur Geduld, sie wird, sie muss kommen die heilige Zeit des ewigen Friedens, wo das neue Jerusalem die Hauptstadt der Welt sein wird; und bis dahin seid heiter und muthig in den Gefahren der Zeit, Genossen meines Glaubens, verkündigt mit Wort und That das göttliche Evangelium, und bleibet dem wahrhaften, unendlichen Glauben treu bis in den Tod"

Verschillende aspecten van Novalis denken heb ik willen beklemtonen zoals zijn verlangen naar een hechte organische gemeenschap samengesmeed door *Glauben und Liebe*, zijn afwijzen van het intellect als voornaamste richtsnoer voor het menselijk handelen. Mythen, symbolen en legenden zijn naar zijn mening immers beter in staat de werkelijkheid te benaderen, de dichter met zijn "visionaire Schau" verdient meer aandacht dan de kille opsteller van konstituties, verordeningen en reglementen. Poëzie is voor hem de maatstaf van alle dingen, de poëtische staat de enige ware staat. Een dergelijk radikalisme maakt Novalis tot een bizarre buitenstaander. Zijn verlangen naar een hechte gemeenschap laat hem opmerken: "je grösser das Opfer des Einzelnen, desto leidenschaftlicher seine Hingabe an den Staat". Ontegenzeggelijk verschijnt hier een thema dat tot diep in de twintigste eeuw blijft doorklinken, maar zijn radikalisme hoedt hem toch voor al te sterke identifikatie met één bepaalde staatsvorm. Onbevangen wil hij de geschiedenis beschouwen, aan oude en nieuwe stromingen zoveel mogelijk recht doen wedervaren; "man nehme nur an, dass auch ein vernünftiges Wesen anders inclinieren könne als wir";

De Restauratieperiode kan onmogelijk de "heilige Zeit des ewigen Friedens" geweest zijn waarop Novalis zijn hoop had gevestigd. De profeet heeft zich vergist, de "toverstaf van de analogie" waarmee hij de gebeurtenissen van zijn tijd wilde duiden, bleek een onbetrouwbaar instrument.

Inherent aan de romantici is een zekere vaagheid, een onvermogen om in een helder betoog hun ideeën uiteen te zetten. Wie hun uitgangspunten niet delen zijn immers bij voorbaat gedoemd tot onwetendheid, aan hun ontgaat de diepere zin van de aforismen

en parabels, de toverstaf van de analogie blijft hun onthouden. Zij zijn, in Novalis woorden, slechts "Anachoreten in den Wüsten des Verstandes". Laten we zeggen (hoe onbeholpen deze prozaische vertaling ook moge klinken) dat Novalis in zijn werk probeert te komen tot herstel van een natuurlijke eenheid die zijns inziens in zijn tijd verloren is gegaan.

Hans Reiss tracht het in zijn boekje "Das politische Denken der deutschen Romantik" als volgt samen te vatten: "für ihn ist eine Gesellschaft einseitig, wenn dem Leben geistiger Mittelpunkt und geistiges Ziel fehlen. Das Leben, so meint er, muss poetisch sein. Es gibt ein Hauptprinzip die Welt wiederherzustellen, das Prinzip der Liebe. Der Versuch dies wissenschaftlich zu beweisen ist abwägend. Es ist eine Frage des Glaubens, der viel wichtiger als die Wissenschaft ist". Elders schrijft Reiss: "er wendet sich an die Politik mit Forderungen die durch Berufung auf die letzten Dinge legitimiert werden. Deshalb hat man auch sein Leben schon als apokalyptisch bezeichnet".

De "Anachoreten in den Wüsten des Verstandes" zijn door Novalis waarschijnlijk nauwelijks beroerd, maar ook in romantische kring nam men soms met bevreemding kennis van zijn radikalisme. Kritiek op die Christenheit oder Europa heb ik reeds vermeld, maar ook het fragment Glauben und Liebe werd met enige skepsis bekeken. "Die Fragmente seien von einem betrunkenen Gott verfasst" meende een van Novalis geestverwanten. Bij alle bewondering bleef er toch een zekere "onwennigheid" bestaan;

Hoewel hij de gebondenheid van de mens aan de staat beklemtoont, blijft er toch een belangrijke onderstroom van "extrem übersteigter Subjektivismus" in zijn denken aanwezig. Hij is ontegenzeggelijk één van de radikaalste romantici geweest, in feite niet bereid tot een totale identifikatie met welke maatschappelijke orde uit zijn tijd ook. De ineenstorting van Pruisen heeft hij niet meegemaakt. Het is niet te bepalen of deze gebeurtenissen zijn denken zou hebben gewijzigd. "Das Leben muss sich der Kunst anpassen" blijft Novalis devies. Een dergelijk radikalisme is bij een man als Adam Müller niet meer aanwezig.

Der umgekehrte Jakobiner

Als politiek intrigant en gelukszoeker, door nauwe vriendschapsbanden met Gentz verbonden, is Adam Müller reeds meermalen ter sprake gekomen. Ook zijn rol als woordvoerder van de "ständisch-romantische Opposition" tegen de hervormingen van Stein en Hardenberg heb ik vermeld.

Een belangrijk denker was Müller niet. De geschriften van Burke, Möser, Novalis en Gentz trachtte hij als "politiek filosoof van de romantiek" tot een min of meer samenhangend geheel te brengen en zo te geraken tot een "wissenschaftliche Darstellung des Staates in seinem ewigen Bunde mit Religion, Poesie und Leben". Uiteraard is hem deze titanische onderneming mislukt. Tijdgenoten die zich ergerden aan Müllers pretenties hebben op niet mis te verstane wijze kritiek geleverd op zijn oeuvre. Enige kwaliteiten hebben ook zij hem niet willen ontzeggen, maar zijn totaal gebrek aan intellectuele discipline hinderde hen. De nuchtere, "Burkeaans-konservatieve" pruisische Junker Alexander von der Marwitz die afkeer van Stein en Hardenberg met Müller deelde, zag in de dweepzieke Müller toch nauwelijks een politieke medestander. Zo schrijft hij over hem: "mir wird er nachgerade ganz widerwärtig, nicht bloss wegen seines Unzusammenhangs, seiner Faulheit, seiner rhapsodischen Willkür, seiner Dürftigkeit, seiner unausstehlichen Breite, mit der er ein Paar Grundgedanken widerkaut, seiner Unbekanntheit mit der Geschichte, die es ihm neben seiner Schiefheit unmöglich macht, sein Buch mit echtem und reichem

Leben zu erfüllen; was bleibt ihm nur übrig, da sein Werk doch allein in diesen Gebieten verwurzelt ist?

Geheel vernietigend is hij toch niet, want bij een andere gelegenheid merkt hij op: "Müller ist mir widerwärtig, doch werde ich ihn wieder vornehmen; er selbst weiss nichts recht, der hohle, gemachte Gesell, doch regt er in schöpferischen Momenten des Lebens vieles an. Halbgesehen hat er vieles".

Ontegenzeggelijk prevaleert ook bij Müller op "goed romantische wijze" een intuïtieve benadering van de werkelijkheid, een afkeer van dode begrippen waarmee "weltkluge, kosmopolitische Leute" getracht hebben de staat en alle andere grote menselijke aangelegenheden in te klemmen. Zo haat hij de analytische benadering van de werkelijkheid die de oneindig voortgaande ontwikkeling als het ware op één punt zou willen bevriezen. Wij staan stil, maar de staat b.v. maakt een oneindige ontwikkelingsgang door. In Müller's eigen woorden: "Wenn der Gedanke den wir von einem solchen Gegenstande gefasst haben, sich erweitert, wenn er sich bewegt und wächst, wie der Gegenstand wächst und bewegt; dann nennen wir den Gedanken nicht den Begriff der Sache, sondern die Idee der Sache, des Staates, des Lebens". Als een "sich bewegen mit dem Werden und Fluktuieren der Welthinhalte" heeft Mannheim het denken van Müller trachten te schetsen. Of deze karakteristiek ons werkelijk helpt Müller's chaotische geest te ontsluiten, blijft twijfelachtig. Zeker is in elk geval dat Adam Müller van een panische angst voor revolutie is vervuld en zich vastklampt aan de staat als "das grosse Individuum das alle Individuen enthält". Alles wat staat en maatschappij versterken kan is heilzaam. Geboorteadel vertegenwoordigt het element van continuïteit in de maatschappij. Grondeigendom mag nimmer — hier richt hij zich tot Stein en Hardenberg — het objekt van spekulatie worden. Een heilige band verbindt de edelman met zijn bezittingen die nimmer het voorwerp van winstbejag en manipulaties mogen zijn, daar zij hun eigen waarde hebben en een eigen "lebendige Persönlichkeit" bezitten.

Arbeid heeft slechts waarde als dienstbetoon aan de gemeenschap, krediet omschrijft Müller als een geloofsdaad, belasting is een heilige plicht die de burger met toewijding dient te vervullen.

Oorlog is voor de staat de testcase bij uitnemendheid. Op oorlog moet een ieder op elk ogenblik psychologisch voorbereid zijn. Elke staat heeft immers niet alleen buitenlandse vijanden, maar wordt ook in het eigen grondgebied voortdurend ondermijnd. Een min of meer vredelievende gezindheid werkt vaak traagheid en overschilligheid in de hand. De "Innige Berührung und Harmonie alles Staatsglieder" van Novalis is ook Müllers ideaal. Glauben und Liebe zijn woorden die ook in de Elemente der Staatskunst veelvuldig voorkomen, maar zijn toon mist toch de "sereen poëtische" klank van Novalis. De totale ineenstorting van Pruisen drie jaar daarvoor is hieraan uiteraard niet vreemd. Wanneer Müller spreekt over "Innige Harmonie und Berührung aller Staatsglieder (ook hij deelt Novalis' "republikanisme")" denkt hij aan een totale mobilisering van alle krachten tegen de franse overweldiger, spreekt hij over Glauben und Liebe, dan vindt hij deze deugden toch vooral belichaamd in de pruisische adelsfamilies die sinds mensenheugenis op hun landgoederen leiding geven aan het edele boerenbedrijf en met hun getrouwen een hechte organische gemeenschap vormen waar men in meer verstedelijkte gebieden geen besef van heeft. Wanneer het grondbezit versjacherd wordt, waarschuwt hij en als de onbenullige waar van een garen en band verkoper veelvuldig van eigenaar wisselt, zal het met de adel gedaan zijn. De staat zal haar belangrijkste stut verliezen.

Adam Müller (Jeugdportret)

Op de vraag of de staat er is om orde, vrijheid, zekerheid, recht en geluk te bevorderen, antwoordt hij kortweg: de staat dient alle doeleinden die men zich mogelijkerwijs kan denken omdat hij in laatste instantie toch zichzelf dient.

Ook de individuele mens is "am Ende doch sein eigener Zweck". "Du hast dichselbst empfunden und so hast Du zugleich alle deine unendlichen Bestimmungen empfunden, Du hast das Leben des Staates empfunden. Was hilft der einzelne Zweck, denn ich dir begriffsweise hinreichen kann, da Du schon tausend andere Bestimmungen des Staates empfunden hast! "

De mens is "am Ende doch sein eigener Zweck"! Leven kan hij uiteraard alleen in de staat die hem als een harnas omsluit. Eén ding is zeker; een orthodox katholiek is Müller niet onmiddellijk geworden, hoewel hij reeds in 1805 tot de katholieke kerk was toegetreden. Daarvoor bleef hij als zovele andere romantici voorlopig nog te sterk in pantheistische "Schwärmereien" gevangen.

In zijn eerste geschriften tot en met de Elemente der Staatskunst tracht Müller het "Natuurlijk antagonisme" dat er tussen verschillende sociale groepen zou bestaan in zijn systeem in te bouwen. Zo vertegenwoordigt de burgerij zijns inziens het mannelijke, revolutionaire principe, de adel het vrouwelijk principe als hoedster van de continuïteit. Uiteraard wil hij de adel die vanuit zijn perspectief door de hervormingen bedreigd wordt, wijzen op de noodzaak haar positie te versterken en zo "durch Balancieren des Gegensatzes sein Gleichgewicht zu bewahren".

In 1811 wordt de lastige Müller door Hardenberg op een onbeduidende geheime missie naar Oostenrijk gestuurd. In 1815 treedt hij voorgoed in oostenrijkse staatsdienst. In het Wenen van de Restauratie verliest Müllers denken de laatste resten flexibiliteit. Clemens Brentano die hem in 1813 meermalen bezocht heeft geeft een idyllisch beeld van de zeer vroom geworden Müller die met zijn familie in een aangename, wat "luxueus kloosterachtige" omgeving vertoefde. "Er ist in einem solchem Grade katholisch und studierend religiös geworden, dass es ganz rührend ist".

Zelf beschouwde Müller zich niet als een hielelikker in dienst van de machtigen van zijn tijd, maar simpelweg als een "Diener meines Kaisers, nächst Gott, im Leben und Tod", op de bres voor een galante, ridderlijke vrijheid, die slechts bliken kon in getrouwe dienst aan een aardse heer en de Heer aller Heren, Jezus Christus. Friedrich Gentz, sinds jaren zijn getrouwe bewonderaar, vraagt zich verbijsterd af wat er met zijn vriend gebeurd is. U hebt zich in een ondoordringbare toren verschanst. Als U niet in staat bent ons door een wonder toegang te verschaffen, zeg ons dan tenminste waar de ladder staat die ons naar U toe kan voeren! Als U ons bewijzen of in elk geval verduidelijken kunt dat alle wetenschap, kennis van de natuur, wetgeving, maatschappelijke organisatie, ja zelfs geschiedenis het werk is van een goddelijke openbaring, dan hebt U alles gewonnen.

Zo lang U dat niet lukt, blijven wij van U gescheiden, is de teneur van één van zijn brieven. Naarmate de jaren verstrijken neemt Gentz teleurstelling over zijn eens zo bewonderde jonge vriend toe.

Het verschil tussen de "beschränkter Praktiker" en de fantast komt in de volgende passage uit één van Gentz brieven op welhaast klassieke wijze tot uiting; "wie wäre es bei all meiner Liebe zu Ihnen, und bei all meiner Freude an Ihrem Geist möglich, dass ich mit Ihren Lehren harmoniere? Ich habe in dem revolutionären Gang der Zeit nie den natürlichen und verzeihlichen Wunsch, aus einem schlechten Zustande zu einem besseren zu gelangen,

wohl aber das einseitige und anmassende Prinzip, die Welt von Frischem wieder anzufangen gehasst. Wenn sie nun, eben so einseitig, anmassend und schneidend, die Anti-revolution predigen, alle Bestrebungen und alle Produkte dieser Zeit mit bitterm Hohn verwerfen, und ganz unumwunden die Kirchenverfassung und Lebensverfassung und Dienstverfassung und Geldverfassung und Handelsverfassung vergangener Jahrhunderte zurückfordern; wie sollte ich meinen eigenen Ideen solche Gewalt antun, die Ihrigen zu billigen?

Adam Müller die in zijn *Elemente der Staatskunst* Burkes *Reflections on the Revolution in France* nog prees als "eine ewig offene und doch freie Schule der Welt" heeft al spoedig het ideaal "durch Balancieren des Gegensatzes sein Gleichgewicht zu bewahren" opgegeven. In panische angst voor de "tuimelgeest" van de eeuw vlucht hij het reaktionaire kamp binnen. "Was Burke staatsmännisch und praktisch wollte, das wird bei ihm Philosophisch-mystische Theorie", aldus een jongere tijdgenoot van Müller.

In een satirische stijl hekelde Ludwig Börnes in zijn boek *Menzel der Franzosenfresser* (1837) de nieuwbakken katholieke romantici waarvan ook Müller zo'n sprekend vertegenwoordiger was. Uit vertwijfeling aan zichzelf, de wereld en het vaderland waren zij aldus Börnes niet in staat een leven in vrijheid op te bouwen en vluchtten daarom naar de vrijheid van de dood. Om niet langer gevangen te blijven werden ze gevangenisbewakers en rinkelden zo trots met de sleutelbos alsof zij de waarheid ontdekt hadden in plaats van in boeien geslagen, en na enige tijd werden zij omgeven door huichelaars en domkoppen die de sleutels der waarheid kusten en de heilige sleuteldragers vereerden.

De kampioen voor een galante, riddelijke vrijheid kan met dit oordeel moeilijk ingenomen zijn geweest, maar onjuist lijkt mij de karakteristiek van Börnes niet.

Bij al deze vernietigende kritiek mag echter niet uit het oog worden verloren dat vooral uit Müllers latere geschriften zijn virulente aanvallen op het industriële kapitalisme hoogst interessant zijn en bij tijd en wijle van "profetisch inzicht" getuigen. Kapitaal en arbeid dienen elkaar op harmonische wijze aan te vullen, aldus Müller. In Engeland (in zijn vroegere werk nog een lichtend voorbeeld voor de rest van Europa) staat een gigantische massa "havenots" in een onverzoenlijke tegenstelling tot een kleine groep kapitaalbezitters. Met een pathos dat sterk lijkt op dat van de auteurs van het *Kommunistisch Manifest* beschrijft hij de afgrijselijke verzakelijking, de slavernij waarin een groot gedeelte van de engelse bevolking verkeert. De antieke slavernij lijkt hem nog verre te verkiezen boven de toestand waarin de moderne arbeider zich bevindt. Afhankelijk van de meedogenloze wet van vraag en aanbod is de laatste immers van niets zeker. Heeft hij geen werk, dan is hij buiten zijn schuld meer dan ooit gedwongen in armoede voort te vegeteren. De bescherming die de slaaf in de Oudheid nog had mist hij volkomen. De ekonomen van de manchesterschool die het maatschappelijke eigenbelang van elk individu aanwijzen als de krachtigste prikkel om tot een zo groot mogelijke welvaart van allen te komen, bestrijdt hij als mensen die met alle geweld een fictie in stand willen houden.

Ook in de *Elemente der Staatskunst* staan al enkele passages die mij ertoe brengen ook op Müller Mannheims "Irgend etwas ist immer richtig gesehen" van toepassing te achten. Enige aktualiteit kan deze uitspraak van Müller toch beslist niet ontzegd worden.

"Der Geist reagiert unaufhörlich gegen die Teilung und Mechanisierung der Arbeit, die Adam Smith so hoch anschlägt; der Geist will den Menschen in seiner Persönlichkeit behaupten. Land und Geist müssen also in ihrer ewigen Natur der Wissenschaft vindiziert

und ihr von Hause aus einverleibt werden, damit nicht mitten in dem schönen Lauf unserer Industrie Grund und Boden mit ihren ewigen Naturgesetzen sich geltend machen und alle Frucht unserer Industrie dadurch zu Schanden werde, dass sich die Natur für unsere Nichtachtung rächt; damit nicht mitten in der wohlberechneten Teilung aller Arbeitsfunktionen plötzlich die Persönlichkeit der Völker erwache, sich gegen den toten, unmenschlichen Mechanismus sträube und so die segensreiche Kraft des Geistes zum Fluche der bürgerlichen Gesellschaft werde".

Wenn nicht mehr Zahlen und Figuren

De mechanisering van de arbeid is verder doorgedrongen dan Müller ooit heeft kunnen dromen, de kans dat de natuur "wraak neemt" op hen die haar zo lang verwaarloosd hebben, is zeer wel aanwezig.

Toch zou ik niet gaarne de "Intuitieve Einsichten" van de romantici willen propageren als heelmiddel voor alle kwalen. Het zoeken naar een hogere werkelijkheid, het opsporen van geheime verbanden door een gewaagd analogiedenken gaat ook zonder mijn aansporingen immers onverminderd voort. De tijd van ruimtevaart en computer is ook de tijd van het TVprogramma Zienswijze van de geschiedenisdocent, J. van Belle, die de interessantste themata met zijn gasten behandelt, zoals de vraag of het mogelijk is te mediteren met behulp van de computer, Jezus Christus werkelijk in Korea is opgedoken, en in de Hara Krishna beweging "the science of absolute truth" verankerd is.

Op het eerste gezicht lijkt de werkelijkheid dus veelkleurig genoeg, maar schijn bedriegt. Kousbroek geeft in zijn Avondrood der Magiërs een weinig opwekkend toekomstbeeld.

"Waar het naar toe gaat is niet moeilijk te voorzien; een modern geïndustrialiseerde maatschappij die draaiend wordt gehouden door een kleine, competente kaste voor wie wetenschap niet magie is, maar alleen de toepassing van een bepaalde manier van denken, de enige feitelijke bezitters van hun civilisatie. En aan de andere kant een gigantische groep van mensen voor wie dit proces volkomen buiten hen om en boven hun pet verloopt, mensen die zich bezig houden met het verfoeien, vereren of bezweren van krachten, waarover zij geen enkele controle hebben en die hun tijd doorbrengen met het kreëren of consumeren van allerlei onbenulligheden of met het zich verzetten daartegen'. . . Hun infantiele wereldbeeld acht hij gekenschetst door onontvankelijkheid voor verandering, morbide concentratie op het eigen ik en vooral onderwerping aan autoriteit van allesomvattende systemen.

Het moderne mysticisme omschrijft Kousbroek als de reactie van degene die definitief afgezien heeft van verdere pogingen om de werkelijkheid te begrijpen en zich terugtrekt op een wereldbeeld dat sluitend gemaakt wordt door het onmogelijke mogelijk te maken, het wonderbaarlijke bereikbaar, het fantastische reëel. Parallelen met de romantiek van rond 1800 zijn zonder moeite te trekken, maar de verschillen zijn ongetwijfeld even groot als de overeenkomsten. Franse en Industriële Revolutie waren slechts het aarzelend begin van het tijdperk van Zahlen und Figuren dat pas in onze tijd tot gigantische proporties is uitgegroeid. Het moderne mysticisme is dan ook veel meer een "massaverschijnsel" dan de Romantiek ooit geweest is.

De angst om een nummer te worden in een verzakelijkte maatschappij is echter begrijpelijker dan ooit.

Evenals vroeger zijn het ook nu weer de artiesten die op aangrijpende wijze hun ellende trachten te verwoorden. In de grauwe jaren vijftig (de "zwarte jaren van de sex") groeide

Johan van Doorn (alias Johnny the Selfkicker) in de provinciestad Arnhem op. "Je haar naar voren kammen was toen al een revolutie" verklaart hij nu in een belangwekkend gesprek met een van de redacteuren van de Haagse Post (6 december 72) Is het een wonder dat de begaafde van Doorn tezamen met enkele andere veelbelovende jongelui (allen uiteraard levend in de "marge van de maatschappij") zich op "klassiek romantische" wijze overgaf aan een genieënkultus die in het Arnhem van die dagen haar weerga niet kende. Met zijn magistrale electric acts trachtte hij toen, in zijn eigen woorden, te ontkomen aan het mechanische ritme van deze tijden, supersonisch versneld, uit zijn hoofd teksten van Shakespeare voor het voetlicht brengend. Als een poète maudit bezong hij dood en goot, trok schilderend, schrijvend en spuitend door het leven, beleefde de ongelooflijkste avonturen als een romantische "Taugenichts" uit vroeger tijden, uiteraard een nagel aan de doodskist van zijn brave ouders. Wat hij in de jaren zestig met het etaleren van zijn "Primaire Emoties als Angst, Waan en Woede" probeerde te bereiken behalve roem in hoofdstedelijke kringen, weet misschien alleen de artiest zelf.

Heeft hij ook gemeend met zijn electric acts het bewustzijn der mensen te veranderen en zo indirect zijn steentje bij te dragen aan het veranderen of omverwerpen van vermolmden structuren? Er waren in het begin van de jaren zestig toch mensen die meenden dat massale samenzang van psalmen en gezangen als "We shall overcome" en "The times, they are changing" er mede toe bijdroeg de zo begeerde nieuwe maatschappij "vrij van zelfzucht en niet langer voortgedreven door het profijtbeginnsel" naderbij te brengen.

Hoe het ook zij, de jaren zeventig worden, volgens van Doorn, gedragen door nuchterheid, bescheidenheid en inkeer. Misschien ook desillusie zou ik hieraan willen toevoegen.

In elk geval is de nog jeugdige artiest (28) teruggekeerd van een lange reis en bezingt nu in zijn meesterwerk "Mijn kleine hersentjes" de overweldigende grootsheid van het kleine leven, onverbetelijke romantikus als hij is. Als een Innerlichheidskultus op huiskamer-niveau zou zijn werk wellicht te karakteriseren zijn. Hoe meeslepend is hij niet, wanneer hij op zijn onnavolgbare wijze dicht;

Zalige, zorgeloze ochtenden,
Melkboer, groenteman en arbeidsvitaminen
De koffie pruttelend in de pot
De schone geur van boenwas op de meubels
Een kniesoor die meer wil in dit leven.

Voor een niet onbelangrijk gedeelte is dit verhaal gebaseerd op een werkcollege Romantiek (1970-71) voor nakandidaten onder leiding van Prof. Dr. J.C. Boogman. Van enkele referaten heb ik misschien wel wat al te vrijelijk gebruik gemaakt. Met name noem ik het referaat over het "Organische Denken van Herder" geschreven door E. Nijhof en M. Smulders. Natuurlijk blijven alle tekortkomingen in "Wenn nicht mehr Zahlen und Figuren" voor mijn rekening.

Literatuur

Van de overstelpende hoeveelheid literatuur over de Romantiek vermeld ik hier een tiental titels.

Ricarda Huch, *die Romantik*, Rainer Wunderlich Verlag, 1951

John B. Halsted, *Romanticism*, Harper Torchbook, 1969.
 Franz Schnabel, *Deutsche Geschichte im 19. Jahrhundert, (I)*, Herder Verlag, 1948.
 Arthur O. Lovejoy, *The Great Chain of Being*, Harper Torchbook, 1960.
 Lilian R. Furst, *Romanticism in Perspective*, Macmillan, 1969.
 Jacques Droz, *Deutschland und die Französische Revolution*, Westfälische Forschungen, 1951.
 Jacques Droz, *Le romantisme politique en Allemagne*, Collection U, 1963.
 John. B. Halsted, *Romanticism, Definition, Explanation and Evaluation*, 1965. (Hierin bevindt zich het essay van Eugene Anderson).
 J.L. Talmon, *Romanticism and Revolt*, Library of European Civilisation, 1967.
 Hajo Holborn, *Der Deutsche Idealismus in sozialgeschichtlicher Beleuchtung*, Historische Zeitschrift, 1952.

Ricarda Huch (de eerste druk van haar boek verscheen reeds in 1905) en Lilian Furst beperken zich tot een uitsluitend literaire benadering. Huch geeft een ware stortvloed van citaten, als "Fundgrube", voor de duitse Romantiek is haar werk dan ook schier onuitputtelijk. Lilian Furst tracht engelse, duitse en franse romantiek met elkaar te vergelijken. Haar aandacht richt zich vooral op de grote onderlinge verschillen tussen de romantische beweging in de drie landen.

DE VERENIGINGSRAAD BIJEEN.

Op zaterdag 18 november van het vorig jaar is voor de tweede maal de Verenigingsraad bijeengekomen, ditmaal in "Noord-Brabant" te Utrecht. We kennen uiteraard het oordeel niet van alle aanwezigen, doch het bestuur is over deze ontmoeting met de afgevaardigden van — helaas niet alle! — afdelingen zeer te spreken.

Over en weer is een stroom van informatie gegaan, die de vereniging zeker ten goede zal komen, vooral indien deze informatie inderdaad naar de afdelingen wordt doorgespeeld. Daartoe is dit verslag in ieder geval een bijdrage.

Voorzitter H. Ulrich kon inspecteur Kalle en even later ook inspectrice dr. A. Alkemade welkom heten, alsmede de leden van verdiensten Geurts, Maarsen en De Wolff, benevens onze financiële administrateur, de heer Houweling (die later verklaarde dat hij, hoewel buitenstaander, op onze Verenigingsraad veel interessants gehoord had).

In zijn openingswoord wees de voorzitter erop, dat de ledenwervingsfolder elk jaar moet worden gewijzigd. Dat is een goed teken! Het ledental stijgt; er is weer een commissie buitenland, die thans een congres organiseert met jonge Duitse geschiedenisleraren in de zomer; een commissie audio-visuele hulpmiddelen staat op stapel; contact met basis- en lager beroepsonderwijs wordt gezocht.

Alles wat men wil kan echter niet: gebrek aan geld en aan tijd zijn moeilijk te nemen barrières. Gelukkig is er goede samenwerking met ped. centra, CEGES en de Commissie Modernisering Leerplan; In deze verkiezingstijd floreren de politieke café's; moge, wat sfeer en stemming betreft, deze bijeenkomst een historisch café genoemd kunnen worden!

Nadat de penningmeester de liefhebbers van rode kool en rolpens had geteld, was het woord aan collega L.P.M. Smeets over:

De ontwikkeling van het aantal geschiedenisstudenten.

(Het tweede, aanvullende rapport van de commissie Erdsieck-Smeets-Verhoog, dat door spreker werd toegelicht, is inmiddels in "Kleio" gepubliceerd, zodat voor het verslag van deze inleiding daarnaar kan worden verwezen).

Bij de gedachtenwisseling hierover verstrekt De Wolff het nog ontbrekende cijfer van het Nutsseminarium te Amsterdam: 110 nieuwe studenten, doch wijst erop dat het verloop groot is. Hij wijst ook op de mogelijke behoefte bij het L.B.O.

Van Dongen pleit tegen beperking van het aantal instituten, omdat daardoor waardevolle mensen misschien buiten onze kring gehouden worden.

Prof. Roorda wijst erop, dat de grote belangstelling voor de studie van ons vak toch verheugend is; de kwalitatief beste elementen moeten niet door de kwantiteit worden afgeschrikt. Dat is zo, antwoordt Smeets, maar het wordt hoog tijd dat dit vraagstuk de nodige aandacht op hoog niveau krijgt.

Kalle herinnert aan de waarschuwingen van het rapport-Dalmulder, waardoor indertijd een moeilijke situatie is veroorzaakt; hij is beducht voor waarschuwingen op dit moment van V.G.N.-zijde. Bosch wijst eveneens op het huidige tekort, Smeets op het feit, dat het hier een beroepsopleiding betreft, zodat de maatschappij verantwoordelijkheden aanvaardt tegenover de opgeleiden.

Kaarsemaker acht het aangevoerde cijfermateriaal te onvolledig en vraagt naar prognoses over de komende behoeften van L.B.O. e.d. Verhoog licht hierop de moeilijkheden toe, bij het verwerven van cijfers ondervonden, doch Kaarsemaker handhaaft zijn bezwaren.

Dijkstra vindt de geluiden in het rapport-Smeets te negatief, wijst op de mogelijkheden van een avonduniversiteit en meent dat de V.G.N. moet aandringen op verlaging van het klassegemiddelde!

Nadat een opmerking van Geurts voor de verslaggever verloren is gegaan in de blijde muziek van Sinterklaas' Utrechtse inkomst en Smeets gewaarschuwd heeft tegen het verdoezelen van het probleem, geeft de voorzitter het woord aan drs. N. Maarsen voor het doen van

Een kleine greep uit de problemen van de SOL-praktijk.

Spreker geeft een kort overzicht van ontstaan en eerste ervaringen met de nieuwe Utrechtse opleiding. Een der ondervonden moeilijkheden was de geringe beheersing van de moderne vreemde talen door de studenten, vergeleken bij vroeger, toen men te maken had met gymnasium-abituriënten. Het type student was ook anders en men vroeg zich af, of het programma niet aangepast moest worden aan de beginsituatie der studenten; dit programma was in zijn geheel door het gehele onderwijsteam ontworpen en vastgesteld, en moest gezien worden als een eenheid. Van de zijde van de taalbeheersing is grote invloed op het programma uitgeoefend. De inspraak van de studenten ontbrak nog; een verandering was, dat voortaan het programma vóór de aanvang van de cursus met de studenten wordt besproken. Een der gevolgen hiervan is een teruglopen van het absentisme tot bijna nul.

Een grote rol speelt de problematiek van de drie graden, waarover Maarsen verder uitweidde. Tenslotte vertelde hij, hoe 't eerste-jaars-programma van de SOL in elkaar zit: het wekken van interesse bij de studenten staat daarbij op de voorgrond, niet de selectie, het vormingselement heeft meer aandacht dan het leer-element.

Bosch vraagt, of er toch niet in de toekomst selectie plaats heeft. Maarsen betoogt, dat een beslissing over het verdere verloop van de studie door docent en student samen moet worden genomen. Hierover ontspint zich tussen beiden een korte gedachtenwisseling.

Kalkwiek brengt het toelatingsbeleid ter sprake en wordt uitvoerig beantwoordt, waarna dr. Alkemade, min of meer kritisch, enige nadere informatie vraagt over het programma en Roorda benieuwd blijkt naar het beeld van de leraar, dat men zich op het besproken instituut heeft gevormd.

Maarsen krijgt voor zijn antwoord drie minuten van de voorzitter, doch verklaart zich bereid tot het geven van nadere inlichtingen op minder formele wijze in de volgende korte koffiepauze. Hierna ontwikkelt prof. dr. D.J. Roorda

*Enkele losse gedachten over de Commissie Modernisering Leerplan
Geschiedenis en Staatsinrichting.*

Zijn nogal enthousiaste grepen uit wat de C.M.L. te doen staat, lokken vragen uit van de collega's Lambooy (over de Mavo-applicatiecursussen: de verantwoordelijkheid voor het tijdschema ligt geheel bij het departement, van onze zijde is alles gedaan wat eraan gedaan kan worden, luidt het antwoord), Maarsen Kaarsemaker en Boonstoppel.

Aangestipt moet hieruit worden, dat in Kleio de leden van de V.G.N. voortdurend op de hoogte zullen worden gehouden van de vorderingen en werkzaamheden van de C.M.L.

De Ruyter vraagt naar de functie van de V.G.N. in de toekomst en haar verhouding tot de C.M.L. De voorzitter antwoordt, dat zeker wel de taak en werkzaamheden van de V.G.N. beïnvloed zullen worden door de C.M.L. Dat is een ontwikkeling, waarbij de V.G.N. bepaald taken zal moeten en kunnen afstoten, zonder dat momenteel hierover een duidelijk inzicht bestaat.

Vragen en suggesties voor bestuur en leden.

Bestuur

Bij dit laatste agendapunt vraagt Herzberg naar de eisen t.a.v. het vakkenpakket, die de Sectie Geschiedenis van de Academische Raad stelt aan aankomende geschiedenisstudenten, nl. Wiskunde I. Hij dringt aan op een standpunt van het V.G.N.-bestuur ten deze. De voorzitter antwoordt, dat de V.G.N. hierin niet is gekend. Roorda zegt, dat hier geen sprake is van een eis, doch van een advies, maar Herzberg blijft bekommerd. Dr. Geurts wijst erop, dat het standpunt van de Academische Raad slechts een particulier standpunt is en alléén is ingegeven om de kwaliteit van de abiturienten, die zich voor geschiedenisstudie aanmelden, te bevorderen, niet met het oog op de verdere studie als zodanig. Roorda verdedigt het advies met het oog op de nieuwe inzichten met name wat de studie der sociaal-economische geschiedenis betreft. De Wolff wijst erop, dat hiervoor de wiskunde tot en met de vierde klas voldoende vaardigheid bijbrengt. Kalle waarschuwt, door erop te wijzen dat i.v.m. de stroomlijning der vakkenpakketten Wiskunde is gekoppeld aan andere exacte vakken. Maarsen meent, dat het V.G.N.-bestuur had moeten wijzen op de omnivalentie van het v.w.o.-diploma. De voorzitter stelt zich voor, dat de V.G.N. zou kunnen overwegen op overleg met de Sectie-Geschiedenis van de Academische Raad aan te dringen.

Kaarsemaker brengt het schoolonderzoek ter sprake en wel het geschiedenisherexamen. Dr. Alkemade wijst erop, dat de kandidaat 2½ maand gelegenheid heeft, zich op de herkansing voor te bereiden; Boogert en Kaarsemaker hebben echter kritiek op de bestaande regeling. De laatste acht n.l. de eis: beheersing van de totale stof, onmenselijk. Evenals dr. Alkemade heeft ook Kalle gunstige ervaringen met het herexamen. Verhoog stelt voor, dit probleem, dat ook voor andere vakken geldt, in de Raad van Vakgroepen ter sprake te brengen. Deze suggestie wordt overgenomen.

Kleio

Herzberg vraagt: "Is dit vol te houden?", financieel namelijk. Van Lingen: dit is inderdaad een grote zorg. Gedeeltelijk wordt Kleio gesubsidieerd, doch uitgezocht moet worden, hoe groot de omvang van Kleio zal kunnen zijn.

Van Dongen dringt aan op meer bestuurs-publikaties in Kleio, hetgeen door de voorzitter wordt toegezegd.

Mavocommissie

Bij dit onderwerp vraagt Kalle hoeveel Mavo-leden de V.G.N. telt. Dit is onbekend en blijkt, wat de oude leden betreft, niet zo gemakkelijk te controleren. Voor de nieuwe aanmeldingen wordt het bijgehouden. Nochtans zegt de vice-voorzitter Verhoog toe, dat het verslag van de Mavo-commissie dat voor de jaarvergadering 1973 zal verschijnen, de gevraagde aantallen zal vermelden. Kalle wijst nog op de belangrijkheid van ledenwerving onder Mavo-docenten, bijv. wanneer een lid van de Mavo-commissie aanwezig is op Mavo-bijeenkomsten, zoals in Friesland.

CEGES

Bosch doet mededelingen over de faits et gestes van deze commissie. In het januari-nummer van Kleio zal het verslag van het 2de halfjaar 1972 verschijnen, evenals de bij de experimenten gebruikte toetsen. Bij het 2de experiment zullen ook de athenea en gymnasia worden betrokken; het thema zal zijn "Nederland 1940-1945". Van Dongen maakt een opmerking betreffende de gelijkstelling van het mondeling en eventueel schriftelijk examen, dat slechts één tiende van de totale stof zou beslaan. Bosch zal dit in de commissie aan de orde stellen, maar Van Dongen vreest, dat de huidige experimenten bepalend zullen zijn voor wat straks gebeurt. Dr. Alkemade wijst erop, dat het er nog pas om gaat, of men schriftelijk kan examineren; het is onjuist, daar nu reeds consequenties voor de toekomst aan te verbinden. Kaarsemaker geeft in overweging, ook deze kwestie bij de Raad van Vakgroepen aanhangig te maken, maar volgens Dr. Alkemade zijn we daar nog niet aan toe; we moeten niet doen, alsof er al centraal schriftelijk komt. Ook Boogert vindt dat men de CEGES rustig moet laten doorwerken, doch Bosch zou een uitspraak van de Raad van Vakgroepen op prijs stellen. Op een vraag van Boonstoppel verklaart Bosch, dat in het eerste experiment geen multiple-choice-vragen aan de orde komen.

Commissie onderbouw

Van Dongen uit namens de afdeling Den Bosch waardering voor deze en andere commissies, waarop de voorzitter zijn waardering voor de activiteit van de afdeling Den Bosch uit en na deze hooggestemde klanken van wederzijdse ingenomenheid, de vergadering sluit.

C.L.A. Daniëls,
1e secretaris.

MEDEDELINGEN

MEDEDELING CONFERENTIE PEDAGOGISCHE ACADEMIES

Op 15 en 16 febr. 1973 organiseert de vakcommissie geschiedenis van de drie Pedag. Centra, vnl. t.b.v. de collega's werkzaam op Pedag. Academies, een landelijke conferentie te Amersfoort (Evert Kupersoord) over:

"De maatschappelijke relevantie v.h. geschiedenisonderwijs op de basisschool". Aanleiding hiertoe — maar meer ook niet — is de discussie rond het Ledo-project, waarbij o.i. de meest fundamentele vragen zijn:

"Kan (psychologisch) en mag (ethisch) het onderwijs op de basisschool maatschappijkritiserend zijn, en zo ja, is dit dan een functie voor (sociale) wereldoriëntatie of voor het vak geschiedenis?"

Opzet van deze dagen:

15 februari:

10.45 - 12.30 uur:	Inleidingen door de Heer Oudkerk-Pool en Mevrouw Annie Romein-Verschoor;
14.00 - 15.00 uur:	Discussie in groepen
15.30 - 16.30 uur:	Plenaire vergadering mét de inleiders

16 februari:

9.00 - 10.45 uur	Inleidingen door de Heer Toebe en een medewerker aan het Ledo-project
11.15 - 12.15 uur:	Discussie in groepen
14.00 - 15.00 uur:	Plenaire vergadering mét de inleiders.

APPLICATIECURSUS GESCHIEDENIS EN STAAT SINRICHTING.

Het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen organiseert met ingang van de cursus 1973/1974 in samenwerking met de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting tweejarige bijscholingscursussen geschiedenis en staatsinrichting voor docenten bij het mavo, lavo, lbo of mbo.

In deze cursussen zal worden getracht de docenten op wetenschappelijk verantwoorde wijze te confronteren met onderwerpen uit de geschiedenis en staatsinrichting en de didactische uitwerking daarvan, die exemplarisch mogen worden geacht voor verschillende perioden, ontwikkelingen en processen, om hen in staat te stellen het vak geschiedenis en staatsinrichting, waarvoor zij geen specifieke opleiding hebben genoten, te doceren overeenkomstig de eisen die aan het hedendaagse onderwijs in genoemd vak worden gesteld. Voor degenen die reeds de bevoegdheid voor de genoemde schoolsoorten bezitten, heeft de cursus grote waarde uit het oogpunt van bijscholing. Daarnaast kunnen degenen, die de bedoelde bevoegdheid nog niet bezitten deze verwerven door het met goed gevolg doorlopen van de cursus. Het applicatiebewijs wordt gewaardeerd door rangschikking in de j-2 groep, bedoeld in de bijlage van de circulaire R.O. 61 (zie circulaire R.O. 91 d.d. 17 december 1968 en de aanvullingen R.O. 137 d.d. 1 mei 1970 en R.O. 218 d.d. 24 mei 1972 betreffende de honorering van applicatiecursussen).

Tot de cursus zullen worden toegelaten:

1. degenen die op 1 augustus 1968 bevoegd waren tot het geven van onderwijs in de geschiedenis en staatsinrichting aan een school voor mavo, lbo, mto, mhno of mspo;
2. degenen die in het bezit zijn van de akte van volledig bevoegd onderwijzer als bedoeld in artikel 41 sub b van de kweekschoolwet en als bedoeld in artikel 29 lid 4 sub b van de W.V.O., die op 31 juli 1968 niet aan een school voor v.g.l.o., u.l.o., u.l.n.o. of l.n.o. waren verbonden;
3. degenen die in het bezit zijn van een van de bewijzen van bekwaamheid die in de bijlage van de Overgangswet W.V.O. zijn aangeduid door de nummers 174 en 175.

allen voorzover zij werkzaam zijn bij het mavo, het lavo, het lbo en het mbo.

Hierbij is verwogen, dat de belangstelling voor deze cursus bij de hier genoemde categorieën ongetwijfeld zeer groot zal zijn en dat de cursus voor hen het meest ten gunste van het onderwijs zal komen. Een cursus voor bijvoorbeeld bezitters van een N-akte zal het karakter van een scholingscursus hebben en kan wellicht in tweede instantie mogelijk worden gemaakt, te beginnen in 1974 of 1975 afhankelijk van de beschikbaarheid van cursusdocenten en gelden.

De hierboven aangegeven volgorde geeft niet een prioriteit t.a.v. de toelating aan. Veeleer zal een zo efficiënt mogelijk verdelen van de cursisten over de cursusplaatsen worden bevorderd.

De cursussen zullen gespreid over het land worden gegeven gedurende 32 cursusavonden per jaar van telkens drie en een half uur, vanaf ca. 16.00 uur tot ca. 20.30 uur, onderbroken door een broodmaaltijd.

In verband met het tijdig treffen van de noodzakelijke voorzieningen wordt gegadigden verzocht zich vóór 1 februari 1973 per briefkaart aan te melden bij het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen, Directie Her- en Bijscholing Docenten, t.a.v. mejuffrouw J.M. Weinberg, Nieuwe Uitleg 1, Den Haag.

Na aanmelding zal een inschrijfformulier en een mededelingenblad worden toegezonden. Na ontvangst van het inschrijfformulier kan tot plaatsing worden overgegaan, afhankelijk van het aantal aanmeldingen en het aantal cursusplaatsen.

MEDEDELINGEN VAN DE COMMISSIE MODERNISERING LEERPLAN GESCHIEDENIS EN STAATSRINRICHTING.

1. *Installatie.*

Dinsdagmorgen 28 november 1972 heeft Mr. C. van Veen, minister van Onderwijs en Wetenschappen, in het gebouw van het Ministerie aan de Nieuwe Uitleg in Den Haag de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting geïnstalleerd.

2. *Rede van de minister.*

De installatie van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting beschouw ik als een "historische" gebeurtenis. "Historisch" in die zin dat voor dit vak het initiatief tot de oprichting van de Commissie Modernisering Leerplan mede uit de wereld van de docenten zelf is voortgekomen. In een audiëntie op 27 januari 1971 sprak een delegatie uit het bestuur van de Vereniging van Geschiedenisleraren in Nederland (V.G.N.) tegenover de toenmalige staatssecretaris van Onderwijs en Wetenschappen, Mr. J.H. Grosheide, de wens uit te komen tot een commissie die, deels ter voortzetting van reeds door de Vereniging zelf verricht werk, zich over tal van zaken zou moeten bezinnen. Met name zou gedacht moeten worden over de praktische consequenties van het feit dat er sinds de Mammoetwet sprake is van het vak geschiedenis en staatsinrichting. Voorts zou de bezinning moeten dienen om de plaats te bepalen van het eigen vak binnen het totaal van de sociale vakken, waarbij vormen van samenwerking uiteraard niet buiten beschouwing zouden mogen blijven. Ook werd aan de problemen rond de eindexamens gedacht, en zelfs aan de scholing en bijscholing van docenten. Maar allereerst werd duidelijk, dat dit alles zinloos zou zijn zonder doelstellingenonderzoek, voor de V.G.N. weliswaar geen onbekende materie, maar een zaak die niettemin hervat en ook verder uitgewerkt diende te worden. Duidelijk werd toen tijdens die audiëntie ook reeds, dat de Commissie zich niet zou mogen beperken tot die schooltypen waar de Vereniging (de V.G.N.) haar leden vindt onder de docenten. Alle schoolsoorten waar het vak een rol speelt zou de Commissie in haar werk moeten betrekken, óók het basis- en het beroepsonderwijs.

Kortom de Commissie Modernisering Leerplan voor het vak geschiedenis en staatsinrichting kwam in zicht.

Aangezien de Commissie Modernisering Leerplan Maatschappijleer reeds aan het werk is en er weldra ook soortgelijke commissies zullen bestaan voor aardrijkskunde en voor economie en recht, komt de in 1971 geuite wens naar dat samenspel der sociale vakken nu spoedig binnen het gezichtsveld.

Alvorens nader in te gaan op de taken die aan uw Commissie zijn toegedacht, wil ik nog een ogenblik stilstaan bij de problematiek van de coördinatie van de leerplanontwikkeling in ons land, zoals die is geïnventariseerd door de Commissie Organisatie Leerplanontwikkeling (COLO). Mijn beleidsvoornemens naar aanleiding van het advies van de COLO van mei 1972 heb ik geformuleerd in de "Nota over het Onderwijsbeleid". Ik heb daarin de opvatting van de COLO onderschreven, dat het om onderwijskundige en organisatorische redenen noodzakelijk is dat er op korte termijn een coördinatiepunt voor de leerplanontwikkeling tot stand komt. In 1973 zal een Stuurcommissie voor Leerplanontwikkeling worden ingesteld, die onder meer tot taak krijgt de werkprogramma's van de

Commissies Modernisering Leerplan te coördineren, de werkzaamheden van de Commissies te begeleiden en de begrotingen op elkaar af te stemmen. Uw commissie zal haar activiteiten dienen te verrichten binnen de door deze Stuurcommissie aan te geven algemene kaders.

Voor de ontwikkeling van toetsen zult u dienen samen te werken met het Centraal Instituut voor Toetsontwikkeling, zodat ook de toetsontwikkeling geschiedt binnen een gecoördineerd beleid. Ik acht het van groot belang dat door de Stuurcommissie voor de Leerplanontwikkeling het denkbeeld van het bundelen van de Commissies Modernisering Leerplan nader wordt uitgewerkt. Ook de instelling van adviescommissies per leeftijds-groep heeft mijn instemming. Zij zullen de Stuurcommissie dienen te adviseren over de leerplanontwikkeling per leeftijdsperiode en de integratie van het werk van de Commissies Modernisering Leerplan per onderwijsniveau.

Ik ontveins mij niet dat de afstemming van de verschillende leerplannen per onderwijs-niveau een zware, niettemin dankbare taak zal zijn, waaraan uw Commissie stellig zal willen meewerken.

Uw taak wordt trouwens zeker niet gemakkelijker door het reeds gesignaleerde feit dat de wet over geschiedenis en staatsinrichting spreekt. De mogelijkheden tot een praktisch samenspel van die twee disciplines in het onderwijs dienen evenzeer te worden onderzocht als de grenzen die er aan die mogelijkheden zijn. Immers, de staatsinrichting bestrijkt ten dele een gebied, dat geheel los van de geschiedenis moet worden beschouwd.

Het is trouwens duidelijk, en het blijkt ook uit de omschrijving van uw taak, dat U tot leerplannen slechts kunt komen langs de weg die begint bij de reeds genoemde hernieuwde bezinning op de doelstellingen. Uiteraard zult U daarbij ook moeten letten op de middelen die ter verwezenlijking van die plannen dienstig kunnen zijn. En dat heeft weer velerlei consequenties voor experiment en kadertraining.

Juist nu ik in gedachten de — lange — weg volg die U als Commissie zult moeten gaan, heeft het zin U nog op het volgende te wijzen. Het ligt in de bedoeling dat elke Commissie Modernisering Leerplan een werkprogramma opstelt, dat zich uitstrekt over drie tot vijf jaar. Dit programma zal moeten passen in het kader van de voor alle Commissies Modernisering geldende richtlijnen en door de Stuurcommissie moeten worden goedge-keurd. Om misverstand te voorkomen wil ik U er bovendien op wijzen dat een Commissie Modernisering Leerplan niet zelf dat specifieke ontwikkelingswerk ter hand moet nemen dat slechts in samenhang met onderzoek kan plaatsvinden. Ik denk bijvoorbeeld aan het ontwikkelen van een "onderwijsleerpakket" als samenhangend geheel van materiële vormgeving van de onderwijsleersituatie (zoals de COLO dat uitdrukt op pagina 77 van haar discussienota). Voor elk project dat ontwikkeling in samenhang met onderzoek omvat, dient een aanvraag te worden gericht aan de Commissie Onderwijskundige Experimenten ten departemente, die door mij belast is met de behandeling van subsidieaanvragen voor experimenten, die ontwikkelingswerk in samenhang met onderzoek omvatten.

In zekere zin is voor U een andere wereld zelfs belangrijker om er al werkend het oog op gericht te houden dan de ambtelijke. Het is belangrijk dat U de initiatieven inventariseert en volgt, die in het onderwijs worden ontplooid en dat U Uwerzijds de docenten op de hoogte houdt van de richting waarin Uw gedachten en plannen zich ontwikkelen. Maar ik behoeft waarschijnlijk een Commissie zoals de Uwe, die als het ware vanuit het onderwijsveld zelf is aangevraagd, er niet aan te herinneren dat Uw werk pas vrucht draagt als het zich in de school gaat waarmaken.

Het is al wel duidelijk dat Uw taak niet eenvoudig is. Een vak dat voorkomt in de roosters van vele schoolsoorten stelt zijn leerplancommissie voor een groot assortiment van werkzaamheden. Hier en daar zult U systematisch kunnen voortbouwen op werk dat reeds is verricht. Maar elders zult U, minder stelselmatig handelend, prioriteit moeten geven aan zaken die urgent zijn. Dat Uw Commissie een taak heeft die in het kader van de modernisering van het onderwijs even zwaar is als belangrijk, hebt U tenslotte vooral te daneken aan het vak dat U dient. In mijn Nota over het Onderwijsbeleid staan de volgende volzinnen, die ik juist U, voor zover dat nodig mocht zijn, extra op het hart wil binden: "De school heeft de belangrijke taak de jonge mens voor te bereiden op een actieve participatie in de maatschappij van morgen. Eerst in het sociale contact komt de jonge mens tot volle ontplooiing. Hem te helpen bij het leggen van dat contact, hem de weg te leren vinden in een maatschappij die zo sterk aan veranderingen onderhevig is, zien de ondergetekenden als de taak van de school in al haar vormen".

Het spreekt vanzelf dat zulk inspelen op, en voortgaan in een veranderende maatschappij slechts mogelijk is *in* en *met* een onderwijs dat ook zelf bereid is te veranderen. Gelukkig heeft de geschiedbeoefening in de wetenschap en in het onderwijs de laatste jaren allerm minst stilgestaan. Dat zou ook vreemd zijn voor een vak, dat onder de sociale vakken zeker niet het minste is, als het erom gaat evenwichtig aandacht te besetden aan de verschijnselen van continuïteit en verandering beide.

Historici hebben altijd mythen ontmaskerd en daardoor ruimte geschapen voor verandering. Zij weten dat er ook in het verleden vaak sprake was van speelruimte, van een mogelijkheid te kiezen tussen verschillende alternatieven.

En zij zijn zich tevens bewust van de historische gevolgen die een dergelijke keuze meebrengt.

Gezien tegen deze achtergrond meen ik erop te kunnen vertrouwen dat Uw Commissie voldoende aandacht zal besteden aan het evenwicht tussen continuïteit en verandering.

Met de wens dat Uw werk tot goede resultaten mag leiden, verklaar ik hierbij de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting voor geïnstalleerd.

3. Antwoordrede van de voorzitter, Prof. Dr. D.J. Roorda.

Allereerst past een woord van hartelijke dank aan de minister dat hij onze commissie heeft willen instellen en installeren.

Immers, wij zijn voor het onderwijs-vak geschiedenis en staatsinrichting duidelijk aan zo'n commissie toe, en wij zijn dus blij aan het werk te kunnen gaan. Wij zijn er ook blij om, dat er ten departemente geen bezwaren bestonden er een grote en zwaar bemande commissie van te maken. Natuurlijk brengen omvang en gewicht — of zelfs: gewichtigheid — duidelijk gevaren met zich mee. Een grote commissie vol specialiteiten om Multatuli's woord te gebruiken, specialiteiten die ook nog tal van andere zaken aan het hoofd hebben, loopt van nature het risico een log, weinig produktief en zelfs, nog erger want voor een commissie modernisering paradoxaal, een wat onmodern karakter te krijgen.

Toch berust die zware bemanning hier op een bewuste voorkeur. Aan alle aspecten van dit werk — en de minister heeft er al op gewezen dat het er vele zijn — moet op kwalitatief zo hoog mogelijk niveau recht gedaan kunnen worden vanuit onze kring.

Natuurlijk een commissie als de onze zal slechts zelden plenair kunnen vergaderen. Zij zal voor allerlei aspecten van het werk in subcommissies dienen uiteen te vallen.

Werken met zovelen aan een zo omvangrijke taak kost onvermijdelijk geld. Doordat dit

werken mogelijk is gemaakt zullen misschien andere begrotingsposten in het gedrang gekomen zijn of zelfs geschrapt. Ik voel mij hierdoor verplicht, en ik verwacht niet anders dan dat mijn medecommissieleden van dezelfde gedachte doordrongen zijn, werk te leveren van zo groot mogelijk positief belang voor de situatie in het onderwijsveld.

Ik zei reeds dat wij in het vak geschiedenis en staatsinrichting aan zo'n Commissie Modernisering toe zijn. Maar dat betekent zeker niet dat er in dat onderwijsvak in jaren niets veranderd of gemoderniseerd zou zijn. Met een poel vol stilstaand water, verzuurd en omgeven door een geur van verrotting, kan men het geschiedenisonderwijs vandaag de dag beslist niet vergelijken.

Integendeel, er zijn initiatieven te over. Er is heel wat dat kolkt en borrelt; hier en daar treedt zelfs het water wel buiten de oevers. Zelfs mag men misschien zeggen dat zich uit de levendige hoofdstroom enkele meer of minder eigenzinnige zijstromen vertakken.

En toch wordt ook thans van dit ons geschiedenisonderwijs nog meer dan eens een beeld geschetst als was het een starre, doodse zaak. En als dan bovendien een breed publiek maar al te vaak geneigd is te geloven dat dat een waar, een levensecht en contemporain beeld is, hoe komt het dan dat zulke generalisaties zoveel geloof vinden? Toch wel allereerst omdat het het beeld is dat men meedraagt van het geschiedenisonderwijs dat men indertijd zelf heeft genoten. Als generalisatie is het dus een vals, een niet-contemporain beeld. Maar dat wil niet zeggen dat er, min of meer afzijdig van dat gewemel van dat levende water, niet ook nog hier en daar van die stilstaande poelen bestaan. Wie het onderwijs grondig kent, weet dat diegenen die niet anders zien dan dat levende opende water, omdat zij zelf daar ten nauwste bij betrokken zijn, zich vergissen. Achterblijvende, verzamelende stroompjes en stilstaand water zijn niet omvangrijk misschien en zeker niet belangrijk in het geheel van het onderwijsveld van ons vak, maar ze zijn er, helaas nog steeds.

Symptomatisch voor de levendige vernieuwingswil evenwel was indertijd reeds het werk aan het doelstellingenrapport van de Vereniging voor Geschiedenisleraren in Nederland, dat in 1967 is voltooid, en waar men, sindsdien, weer op heeft voortgebouwd met een brugklasrapport en andere activiteiten. Toch is het nuttig er hier op te wijzen dat men nog te weinig is gekomen tot een uitwerking van die doelstellingen voor de verschillende schoolsoorten. Het opnieuw overwegen van deze zaken zal dus nodig zijn, om allerlei redenen. Met tal van sindsdien ingetreden ontwikkelingen zullen wij rekening moeten houden. Vooral ook zullen wij aan de staatsinrichting recht moeten doen. Ik vertrouw erop dat U uit de mond van iemand die al docerend in de afgelopen week meer dan eens inhaakte op de naderende verkiezingen en met name ook op de grote onkunde die bij velen op dit gebied bestaat, de verzekering wilt aanvaarden dat dit aspect hem bijzonder ter harte gaat. Ook zullen wij met die doelstellingen nu uitdrukkelijk vanaf de basis, dus bij het basisonderwijs moeten beginnen. Wij zullen daarbij dat basisonderwijs niet op zichzelf mogen bezien. Wie aan basisonderwijs denkt dient ook te denken aan wat daarop volgt, dient ook te denken aan het onderwijs op de pedagogische akademies. De commissie zal in het algemeen nimmer mogen denken vanuit enig afzonderlijk compartiment van ons onderwijs-systeem. Maar dat betekent ook dat het samenspel tussen ons plenum en onze subcommissies bijzonder doordacht en intensief zal moeten zijn.

Wát er intussen aan het oude doelstellingenrapport indertijd geschort mag hebben, men is zich toen al wel duidelijk bewust geweest van het feit dat de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs slechts één vakaspect, een onderdeel dus, vormen van onderwijs-doelen en van opvoedingsdoelen in het algemeen.

Hoe dit alles ook zij, wij zullen dus de doelstellingen van het geschiedenisonderwijs, nu van de basis af, opnieuw moeten doordenken. Wij zullen er ook verder mee moeten voortgaan dan we indertijd deden. Het werk zal moeten leiden tot uitspraken over de middelen die tot de verwerkelijking van onze doelstellingen kunnen leiden. Nodig is op dit gebied misschien wel allereerst een inventarisatie van de wat onoverzichtelijke toestand, die op het gebied van de leer- en hulpmiddelen bestaat. De wens om hiertoe te komen, al jaren geleden in de kring van docenten vakdidaktiek uitgesproken vooral in verband met de audio-visuele leermiddelen, is nog steeds niet in vervulling gegaan.

Doeleinden en middelen resulteren in leerplannen, en daarop richt zich, ook in de naam van de commissie wordt dat duidelijk, ons werk. Onze einduitspraken zullen allicht geen uniformerende strekking, maar veeleer een gevarieerd karakter hebben, bijvoorbeeld al omdat ook aan de eigen aard der schoolsoorten recht moet worden gedaan. Een dwingend karakter zal het resultaat van het werk niet kunnen hebben: wij adviseren immers slechts. In een open verstandhouding tot het onderwijsveld, met het oog gericht op hen die daar werken, zullen wij als alles goed gaat, stimulerend en richtgevend werkzaam kunnen zijn. En misschien zal er ook in een enkel geval wel eens een ietwat regulerende tendens in onze adviezen naar voren komen. Ten opzichte van stagnerende poelen bijvoorbeeld en verzandende stroompjes en eventueel gericht op die mogelijk eigenzinnige zijstromen waarop ik al even zinspeelde. Ten opzichte van dit alles is dat uiteraard mogelijk. En dat gebeurt dan vooral opdat het levend water van zo zuiver mogelijk historisch gehalte optimale kansen krijgt.

Er is, dunkt mij, genoeg van dat water: ik deel het vertrouwen van de minister ten aanzien van de beoefening van ons vak. Daar gaan tegenwoordig vernieuwingsimpulsen van uit. En toch past aan het slot van mijn toespraak geen al te schetterend klaroengeschal. Wij staan immers pas aan het begin van ons werk. Over de afloop is weinig te zeggen. Bovendien, er is immers nog steeds dat stilstaande water, en ook met betrekking tot de toekomst zijn er zorgen genoeg.

Wij moeten hopen, we moeten er op toezien, maar we hebben geen zekerheid, dat ons werk aan de modernisering van het onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting naar vorm en inhoud ook indirect zegenrijke gevolgen zal hebben in het vlak van de personeels-recruterij. Het onderwijs namelijk, dat is mijn diepe overtuiging, staat en valt — ook, ja juist in de ideële zin die de minister heeft geschetst in zijn nota — met het gehalte van de persoonlijkheden die in de klas staan. Een nieuw type leraar stapt de school binnen, en dat is, in beginsel, een goede zaak. Maar het is in feite alleen dan een goede zaak als dat nieuwe type niet slechter is dan het oude. Het ambt mag niet onaantrekkelijk worden voor de beste beoefenaren-in-wording van het vak. Keek men vroeger in de docentenopleiding te weinig naar het ambt, laat ons hopen dat men nu, op zoek naar een nieuw, verantwoord evenwicht tussen vorm en inhoud van de kennisoverdracht, niet in het andere uiterste, verwaarlozing van het vak zal vervallen.

De explosie van aanmeldingen voor de geschiedenisstudie plaatst ons allen, en ook het Departement van Onderwijs, voor enorme kwantitatieve problemen. Wat zal men straks de afgestudeerden in het vak kunnen bieden op de arbeidsmarkt? Maar er is één omstandigheid die toch ook genoemd mag worden. In de grond is de groeiende belangstelling van een jonge generatie voor een levend en ver van zinloos vak iets verheugends. Wij moeten ook proberen er voor te zorgen dat niet de slechtsten van hen terecht komen in het levend en ver van zinloos ambt van docent in geschiedenis en staatsinrichting.

4. Taakomschrijving.

De commissie heeft tot taak, gelet op de ontwikkeling in de opvattingen omtrent de doelstelling van het niet-universitaire onderwijs in geschiedenis en staatsinrichting, alsmede omtrent de methodiek en didactiek hiervan, de modernisering van dit onderwijs in studie te nemen en van advies te dienen ten aanzien van:

- a. leerplannen voor geschiedenis en staatsinrichting, waarbij mede wordt gelet op de ontwikkelingen die gaande zijn bij aanverwante vakken;
- b. ontwikkeling van middelen om het in de leerplannen aangegeven onderwijs te realiseren;
- c. ontwikkeling en begeleiding van experimenten en kadertrainingen, waaronder de oriëntatie van in functie zijnde docenten met betrekking tot de ontwikkeling van de methodiek en de didactiek in geschiedenis en staatsinrichting;
- d. de mogelijkheid van integratie van delen van de leerplannen voor geschiedenis en staatsinrichting en delen van de leerplannen voor andere vakken.

5. Samenstelling.

De commissie is samengesteld uit de volgende personen:

Prof. Dr. D.J. Roorda, Leiderdorp (voorzitter); Dr. P. van der Meulen, Bilthoven (vice-voorzitter); C.M.H. Bosch, Bloemendaal (secretaris); Mej. Dr. A.J.M. Alkemade, Breda; Prof. Dr. M.C. Brands, Heemstede; C.J. Canters, Voorburg; Mej. E.P. Confurius, Capelle a.d. IJssel; D.H. Couvée, Heemstede; Prof. Dr. W.A. van Es, Amersfoort; Dr. P.A.M. Geurts, Nijmegen; P.H.F. Gieles, 's-Hertogenbosch; G.J. Gordijn, 's-Gravenhage; Drs. G. Groenhuis, Emmen; P.J. Grooteman, Hoogkarspel (N.H.); Mr. M. Huizer, Zoetermeer; Dr. H.P.H. Jansen, Groningen; G. de Jong, Loënga (Fr.); A.J. Kaarsemaker, Middelburg; E.L.C. Kalle, Dorst (N.Br.); Mr. F.C.J. Ketelaar, 's-Gravenhage; Drs. W.A. Keuzenkamp, 's-Gravenhage; Drs. N.J. Maarsen, Vianen; W.H. Nieuwenhuis, Rijswijk (Z.H.); K. van Olphen, Voorburg; Dr. C.A. Rutgers, Amstelveen; C.M. van Schendel, Oosterhout; K. Schulz, Haarlem; Drs. H.W. Tromp, Sauwerd (Gr.); Drs. H. Ulrich, Leiderdorp; A.L. Verhoog, Leiderdorp; G.P. van Wirdum, Maarssen; K. Zeldenrust, Almelo.

6. Secretariaat.

Het adres van het secretariaat van de Commissie Modernisering Leerplan Geschiedenis en Staatsinrichting is: Borskilaan 7, Bloemendaal, tel. 023 - 261723.

C.M.H. Bosch,
secretaris.

MEDEDELINGEN VAN DE C.E.G.E.S. — 3

De mededelingen van de C.E.G.E.S.—2 verschenen in Kleio, 13e jg., no. 7/8, augs. 1972, pag. 381 e.v.

Hierachter volgen:

- I Verslag over de werkzaamheden van de Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichtng (C.E.G.E.S.) in het tweede halfjaar van 1972.
- II Bijlage 1: Dr. P. van der Meulen, Evaluatie van eindresultaten.
- III Bijlage 2: Brief d.d. 29 november 1972 van de secretaris van de commissie aan de collega's van de scholen die meedoen aan het eerste experiment.
- IV Bijlage 3: Vragen over "Het nationaal-socialisme in Duitsland 1918 — 1939", die op 30 januari 1973 door leerlingen in de eindexamengroepen van de aan het experiment deelnemende mavo- en havoscholen schriftelijk beantwoord moeten worden.

I VERSLAG VAN DE COMMISSIE EINDEXAMENEXPERIMENTEN GESCHIEDENIS EN STAATSINRICHTING (C.E.G.E.S.) IN HET TWEEDE HALFJAAR VAN 1972.

Inhoudsopgave:

- 1. Inleiding.
- 2. De organisatie en werkwijze van de commissie.
- 3. Het contact met de experimenteerscholen.
- 4. Het contact met het C.I.T.O.
- 5. Wat en hoe vragen wij?
- 6. Antwoorden, afspraken, categorieën.
- 7. Het "gecoördineerd proefwerk".
- 8. Het tweede experiment.

1. Inleiding.

Het derde verslag van de commissie gaat over het werk waarmee zij zich in het tweede halfjaar 1972 en de tweede dag van het jaar 1973 heeft beziggehouden. Ook in deze verslagperiode kon de C.E.G.E.S. tot de afsluiting van een bepaalde fase in haar werkzaamheden komen. Centraal in die werkzaamheden stond nl. het opstellen van de vragen voor — zoals het wel genoemd is — het "gecoördineerd proefwerk" over het onderwerp "Het nationaal-socialisme in Duitsland, 1918 — 1939", dat door eindexamenleerlingen van negen scholen, vijf mavo- en vier havoscholen, op 30 januari 1973 gemaakt zal worden.

2. De organisatie en werkwijze van de commissie.

De commissie vergaderde in de verslagperiode plenair op 29 augustus 1972 en 2 januari 1973.

Een (tweede) bijeenkomst met de vakcollega's van de experimenteerscholen vond op 5 september plaats.

Een Mavotoetscommissie bestaande uit de C.E.G.E.S.-leden de heren Boerrigter, Boogert, Van Dongen, Kalle en Leijh vergaderde voor het ontwerpen van mavotoetsen op 12 september, 31 oktober en 7 november.

Een Havotoetscommissie bestaande uit de C.E.G.E.S.-leden mejuffrouw Alkemade, de heren Dijkstra, Herzberg, Van Ling en Pabst vergaderde voor het opstellen van havotoetsen op 19 september en 31 oktober.

Een Kerngroep bestaande uit de leden Van der Meulen, Leeftang en Bosch kwam bijeen voor het bespreken van mavo- en havotoetsen op 28 september, 10 oktober, 21 november en van 17 tot 20 december.

De Kerngroep had met de Havotoetscommissie een bespreking op 28 september en met de Mavotoetscommissie op 10 oktober.

Voorts bezochten voorzitter en secretaris van de C.E.G.E.S. op 31 augustus de directeur van het C.I.T.O., welk bezoek voor de voorzitter op 20 september gevolgd werd door een overleg met een grotere groep C.I.T.O.-medewerkers.

Tenslotte dient nog vermeld te worden dat de commissie ad hoc met betrekking tot de staatsinrichting, welke commissie in beide vorige verslagen reeds genoemd is, op 19 december bijeen geweest is.

3. Het contact met de experimenteerscholen.

Twee keer is er een vergadering met de leraren van de experimenteerscholen en leden van de C.E.G.E.S. gehouden. De eerste keer was 9 juni (in het vorige verslag reeds vermeld), de tweede keer was, zoals hierboven al gesignaleerd, op 5 september.

— Van der Meulen heeft tijdens een van deze bijeenkomsten nogmaals de betekenis van de experimenten uiteengezet en gewezen op de bijzondere positie die het vak geschiedenis en staatsinrichting inneemt: "Belangrijk is . . . dat de beslissing niet alleen van het hóé, maar ook van het dát van een centraal schriftelijk examen pas na het eindoordeel van de commissie door het ministerie genomen zal worden . . .".

— Met de experimenteerdocenten is duidelijk de afspraak gemaakt dat de leerlingen niet de dupe van het experiment van de commissie mogen worden; de mogelijkheid om dupering te voorkomen is een dubbel evaluatie-systeem, d.w.z. de commissie en de experimenteerleraren hebben elk hun eigen evaluatie.

— De collega's wordt medegedeeld dat de commissie van mening is dat zij ingevolge haar opdracht met verschillende typen vragen zal experimenteren. De nota "Evaluatie van eindresultaten" (zie bijlage 1) van de hand van Van der Meulen krijgen de collega's van de experimenteerscholen tot hun beschikking.

— Uitvoerig is ook ingegaan op de thematische behandeling/bestudering van het eindexamenprogrammagedeelte "de laatste halve eeuw". Van de kant van de C.E.G.E.S. is er op gewezen dat de commissie die indertijd — omstreeks 1966/67 — in opdracht van staatssecretaris Grosheide een voorstel voor een eindexamenprogramma geschiedenis en staatsinrichting formuleerde (in deze commissie zaten naast de inspecteurs Brants en Kalle o.m. ook vertegenwoordigers van de V.G.N.) in de toelichting zich duidelijk voor selectie binnen de "beperkte" leerstof van de laatste halve eeuw uitsprak. Dit voorstel en deze toelichting zijn in 1968 door het Ministerie uitgegeven en aan alle scholen toegezonden. In het tweede verslag van de commissie zijn voorstel en toelichting als bijlage nogmaals gepubliceerd (zie Kleio, 13e jg., no 7/8, augs. 1972, pag. 416 e.v.).

— Ten aanzien van de syllabussen die samengesteld zijn over het experimenteeronderwerp "Het nationaal-socialisme in Duitsland, 1918 — 1939" wordt vanuit de commissie uiteengezet dat deze syllabussen, met wat er aan toegevoegd is, in de eerste plaats bestemd zijn voor de leraar. De commissie heeft met de samenstelling tegemoet willen komen aan voor de hand liggende vragen als "Wat zijn de hoofdzaken uit dit onderwerp?" of "Wat zijn de grondslagen van waaruit het benaderd wordt?"

De commissie wil niet ontkennen dat met de samenstelling van deze syllabussen een zekere uniformering in de hand gewerkt kan worden.

De syllabussen met aanhang zouden overbodig zijn als we in Nederland één geschiedenis-leerboek kenden. Ze moeten niet als een dwangbuis of een dwingend voorschrift gezien worden, maar als een stuk informatie, een vorm van serviceverlening van de kant van de commissie, wat de leden van de commissie met name voor haar eerste experiment ook voor eigen oriëntatie van belang leek.

Het is niet de bedoeling t.z.t. al die feiten, namen enz. te vragen. Een ieder is in het gebruik van de syllabussen vrij.

— Tijdens de bijeenkomsten met de collega's van de experimenteerscholen werden de commissie allerlei vragen gesteld, waarvan er hier twee (met het antwoord) geciteerd worden vanwege de relevantie met betrekking tot de opdracht en het werk van de C.E.G.E.S.

• Vraag: "Zijn de experimenten van de commissie gedoemd te slagen of te mislukken?"

• Antwoord: "De commissie moet feiten verzamelen, om daar conclusies uit te kunnen trekken. Het kan zijn dat een aantal zaken vóór een centraal schriftelijk examen pleiten en een aantal tegen zo'n examen. De commissie heeft de taak voor- en nadelen tegen elkaar af te wegen om tot een standpuntbepaling te komen. De minister zal dan op grond van het aan hem door de commissie uitgebrachte advies een beslissing nemen. De experimenten zijn geslaagd te noemen als door de commissie een positief of een negatief advies uitgebracht wordt".

• Vraag: "Worden de leraren van de experimenteerscholen betrokken bij het opstellen van de vragen voor het "gecoördineerde proefwerk"?"

Antwoord: "Nee. De commissie moet zoveel mogelijk de werkelijkheid benaderen. Bij de schriftelijke eindexamens, die we vandaag voor diverse vakken kennen, worden de leraren ook niet bij het opstellen van het examenwerk vooraf geraadpleegd".

— Afgesproken wordt dat elke experimenteerschool een lid van de commissie als contactman aangewezen krijgt. Deze contactman zal ook t.z.t. dinsdagmiddag 30 januari tijdens de mondelinge toetsing als bijzitter fungeren.

— De schriftelijke toets, het zgn. "gecoördineerd proefwerk" zal dinsdagmorgen 30 januari van 9 tot 11 uur gemaakt worden.

— Uit de door de collega's verstrekte gegevens blijkt dat ongeveer 275 Mavoleerlingen en ongeveer 225 Havoleerlingen aan het eerste experiment van de C.E.G.E.S. deel zullen nemen.

— De collega's van de experimenteerscholen wordt toegezegd dat zij tijdig over de gang van zaken op dinsdag 30 januari geïnformeerd zullen worden, hetgeen ook voor de schoolleidingen van de betrokken scholen geldt.

— Op 29 november werden de collega's van de experimenteerscholen door de secretaris van de commissie over de stand van zaken op dat ogenblik ingelicht. Deze brief is als bijlage 2 aan dit verslag toegevoegd. De brief komt in paragraaf 6 van dit verslag ook nog aan de orde.

4. Het contact met het C.I.T.O.

In de opdracht van de commissie is begrepen dat zij met verschillende soorten van toetsen te werk gaat, zowel met objectieve toetsen als met essaytoetsen.

De commissie besloot ten opzichte van de objectieve toets in de vorm van meerkeuzevragen de hulp van het C.I.T.O. in te roepen. Voorzitter en secretaris brachten daartoe op 31 augustus een bezoek aan Arnhem. Enkele weken later werd meegedeeld dat de tijd van voorbereiding voor het C.I.T.O. ten aanzien van medewerking aan het eerste experiment van de commissie te kort was. De commissie toonde voor dit standpunt van het C.I.T.O. begrip. Zij heeft daarom nu reeds om medewerking voor het experiment in de cursus 1973/74 gevraagd en eveneens het onderwerp voor het tweede experiment (zie paragraaf 8 van dit verslag) vastgesteld en meegedeeld.

Op dit verzoek van de C.E.G.E.S. is positief gereageerd. Leden van de C.I.T.O.-commissie voor bovengenoemde meerkeuzevragen zijn — op voorstel van de C.E.G.E.S. — de collega's V.M. van Dongen te 's Hertogenbosch, H. Kuggeleijn te Hengelo, dr. M.J.H. Post te Oisterwijk en C.S. Rutsen te Mijdrecht.

Met het C.I.T.O. is duidelijk afgesproken dat alléén de C.E.G.E.S. — zij heeft immers de opdracht gekregen om t.z.t. advies uit te brengen — verantwoordelijk blijft voor het hele experiment en dus ook voor het wel of niet gebruik maken van de door de C.I.T.O.-commissie opgestelde meerkeuzevragen.

5. Wat en hoe vragen wij?

De commissie werd in deze verslagperiode geconfronteerd met het opstellen van de toetsen, *een bijzonder moeilijk onderdeel van haar opdracht*. Meermalen was de commissieleden voorgehouden dat zij bij dit onderdeel "a sea of troubles" zouden tegenkomen. De waarschuwing bleek niet overbodig geweest te zijn.

Nadat door de leden nogmaals studie was gemaakt van Van der Meulens nota "Evaluatie van eindresultaten" (bijlage 1) werd uitvoerig gesproken over "Wat willen wij vragen?" en "Hoe zullen wij vragen?"

- Vragen wij kennis? Welke kennis dan?
- Vragen we historisch inzicht: Wat is historisch inzicht?
- Vragen we historisch inlevingsvermogen? Wat is historisch inlevingsvermogen precies?
- Vragen we aan de hand van historisch materiaal? Wat voor historisch materiaal moet dat dan zijn?
- Vragen wij naar de "problemen die bij de bestudering aan de orde komen", zoals ze in het begin van de eerste syllabus zijn geformuleerd?
- Vragen wij zoveel mogelijk gespreid over het onderwerp?
- Wat moeten we met het mavo- en havo-niveau?

6 Antwoorden, afspraken, categorieën.

De commissie heeft getracht op de vragen een antwoord te geven, zij heeft vervolgens geprobeerd tot enkele afspraken te komen en zij besprak ook een categorisering van vragen die bij het opstellen van de toetsen als leidraad dienst zou kunnen doen. Een aantal van deze gegevens werden in een ook reeds in paragraaf 3 van dit verslag genoemde brief op 29 november aan de collega's van de experimenteerscholen doorgegeven (bijlage 2).

Antwoorden:

- Wat de kennis betreft, dacht de commissie aan functionerende historische kennis. De leerlingen moeten wat met de verworven kennis kunnen doen. Ze moeten die kennis op de een of andere manier kunnen gebruiken, kunnen toepassen.
- Wat historisch inzicht aangaat, was de commissie van mening dat daarbij gedacht kan worden aan het verband zien tussen oorzaken en gevolgen. Bij het vragen naar inzicht gaat het om redenen, oorzaken, gevolgen, consequenties.
- Historisch inlevingsvermogen is naar het oordeel van de commissie gebonden aan de grenzen van de realiteit. Historisch inlevingsvermogen mag niet uitlopen op een wild gefantaseerd verhaal. De nadruk moet gelegd op het woord "historisch".
- Bij het opstellen van de vragen kan getracht worden van historisch materiaal gebruik te maken, zoals teksten, affiches, foto's, zó dat de hele periode van het onderwerp én de "problemen die bij de bestudering aan de orde komen" bestreken worden.
- Wat de niveaus betreft was de commissie van oordeel dat zij nog hypothetisch, tastend en verkennend bezig is. Hopelijk zal aan het eind van de experimenten een duidelijke niveau-omschrijving gegeven kunnen worden.

Afspraken:

- De vragen die gesteld worden dienen gebaseerd te zijn op de syllabussen die door de

commissie zijn aanvaard, die aan de experimenteerscholen zijn toegezonden en met de collega's van die scholen zijn besproken. Als we ons immers niet aan deze syllabussen houden, kunnen we – terecht – verwijten krijgen.

- Bij het opstellen van de vragen dient men zich af te vragen of de vragen ook in de mondelinge toets van het experiment gesteld kunnen worden.
- Bij het formuleren van de vragen dient voortdurend de evaluatie voor ogen gehouden te worden. Vaagheid en algemeenheid in de beantwoording komt vaak voort uit de vraagstelling en moet vermeden worden.
- De vragen die gesteld worden dienen gebaseerd te zijn op de categorieën van vragen die hieronder volgen.

Categorieën:

We kunnen vragen:

1. Kennis van de feiten nodig om de geschiedenis van het nationaal-socialisme in Duitsland en in Europa van ± 1918 tot ± 1939 te kunnen beschrijven. (Hierbij kan gedacht worden aan een essayvraag; het kunnen beschrijven van bepaalde, verschillende aspecten van het nationaal-socialisme en daarbij die feiten noemen, die daarbij noodzakelijk worden geacht).
2. Kennis van feiten die nodig zijn om te verklaren waarom het nationaal-socialisme in de omschreven periode een massabeweging werd, de NSDAP de politieke macht verwierf en welke gevolgen dit had voor Duitsland zelf en voor Europa. (De leerlingen moeten die feitenkennis hebben, die noodzakelijk is voor het aangeven van redenen, oorzaken, motieven, gevolgen).
3. Kennis en begrip van de in de syllabus genoemde termen, generalisaties en structuren. (hierbij niet denken aan beschrijvingen, veeleer aan "matching" of praktische voorbeelden noemen en die onder een bepaalde categorie (laten) brengen).
4. Het kunnen toepassen van die kennis en dat begrip, genoemd in 1, 2 en 3. (Bijvoorbeeld fragmenten uit redevoeringen van Ebert, Stresemann, Hitler met duidelijke "clues", aanwijzingen die de kandidaat op het spoor kunnen brengen en die ze moeten kunnen herkennen).
5. Het kunnen interpreteren van teksten met behulp van geleerde kennis, begrippen enz. (Bedoeld wordt hier het kunnen trekken van consequenties, ook het in eigen woorden omzetten van wat er in de tekst staat, het interpreteren van mededelingen op historisch gebied).
6. Het kunnen werken met tijdsequenties voor de betreffende periode 1918-1939. (Het kunnen werken met omschrijvingen, kleine karakteristieke voorvallen die men uit de syllabus heeft kunnen halen en die bijvoorbeeld typerend zijn voor de periode 1918 – 1923; 1924 – 1929; 1929 – 1933; 1933 – 1937; 1937 – 1939).
7. Het zich kunnen inleven in bepaalde personen, situaties en ontwikkelingen. (Op welke partij zou een arbeider in 1919 (januari) of in maart 1933 gestemd hebben en waarom; aan de stijl, "de toon", redevoeringen herkennen van Hitler, Goebbels enz.).
8. Het kunnen beantwoorden van een essayvraag, een vraag die een langer antwoord vereist.
(Hierbij wordt eerder aan havo dan aan mavo gedacht).
Geïnformeerd wordt naar een bepaalde ontwikkeling, begin in een bepaald jaar, eind in een bepaald jaar, noem factoren.
Beoordeeld worden:
 - of de feiten die relevant zijn voor het begrijpen van een situatie of ontwikkeling genoemd zijn.

- of de situaties en ontwikkelingen duidelijk beschreven zijn.
- of de oorzaken en de gevolgen, de motieven en de handelingen zijn onderscheiden.
- of blijkt dat de kandidaat zich heeft ingeleefd in de beschreven situaties en ontwikkelingen.

De kandidaten moeten weten waarop ze beoordeeld worden.

7. Het "gecoördineerd proefwerk".

In haar vergadering van 2 januari 1973, een bijeenkomst die de morgen, de middag en een groot deel van de avond in beslag nam, kwam de commissie tot de vaststelling van de definitieve vragen, die aan leerlingen van de eindexamengroepen van de experimenterende scholen op 30 januari ter beantwoording voorgelegd worden.

Het eindresultaat van deze bijeenkomst is te vinden in bijlage 3 van dit verslag.

De commissie bepaalde dat de eerste 26 vragen voor de mavo- en havoleerlingen beantwoord moeten worden en de vragen 27 tot en met 31 uitsluitend door de havoleerlingen. Er werd besloten dat er 2 aparte katerns samengesteld zouden worden: een katern voor het mavo en een katern voor het havo.

8. Het tweede experiment.

In de commissie was de voorkeur uitgesproken om voor het tweede experiment weer één thema te nemen en wel uit de Nederlandse geschiedenis.

De commissie besloot uit de lijst van tien onderwerpen genoemd in het eerste C.E.G.E.S.-verslag te kiezen: "De onderdrukking van de vrijheid tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland en het verzet daartegen" (zie Kleio, 13 jg., no. 2, febr. 1972, pag. 88). Van dit tweede experimenteeronderwerp zal de commissie géén uitvoerige syllabus publiceren. Volstaan zal worden met de publicatie van een bondige omschrijving van het thema. In deze omschrijving moet voldaan worden aan de indertijd door de C.E.G.E.S. aanvaarde criteria (zie Kleio, a.w., pag. 87 en 88). De commissie was van oordeel dat op deze wijze meer de hedendaagse werkelijkheid benaderd wordt. Bovendien is het naar de mening van de commissie ondoenlijk voor elk thema of onderwerp uitgebreide syllabussen te schrijven, daar dit veel te veel tijd zal kosten, zeer zeker als met meer thema's of onderwerpen per experiment gewerkt gaat worden.

Voor het tweede experiment zal de commissie ook vwo-scholen tot deelname uitnodigen.

In opdracht van de commissie,

C.M.H. Bosch,
secretaris

Bijlage 1

Dr. P. van der Meulen

EVALUATIE VAN EINDRESULTATEN

De volgende gegevens zijn in hoofdzaak ontleend aan: John P. De Cecco, *The Psychology of Learning and Instruction*, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1968 en enkele andere publikaties die in de tekst van deze verhandeling genoemd worden.

1. ENKELE FUNDAMENTELE BEGRIPPEN

1. 1. Absolute en relatieve standaard.

De absolute standaard beschrijft het minimum aan competentie dat een leerling, bijvoorbeeld aan het einde van een schoolcursus, verondersteld wordt verworven te hebben.

De relatieve standaard vergelijkt de prestaties van de ene leerling (kandidaat) met die van de anderen van zijn groep of zijn jaar.

1. 2. Validiteit.

De meest gebruikelijke omschrijving van validiteit is dat een valide examen (of vraag) meet wat volgens de bedoeling van het examen gemeten moet worden.

1. 3. Betrouwbaarheid.

Betrouwbare examens meten de competentie van de kandidaat gelijkblijvend. Dat wil zeggen dat een tweede examen (in enigszins gevarieerde vorm) nagenoeg dezelfde resultaten zal dienen op te leveren als een eerste.

1. 4. Objectiviteit.

Bij een objectieve evaluatie is de beoordelaar gewapend met algemeen aanvaarde (althans door een groep aanvaarde) criteria waarmee hij de resultaten meet.

1. 5. Efficiency.

Een efficiënt examen benut de tijd van de examinerator en de kandidaat zo goed mogelijk.

2. HET CONCIPIEREN VAN VRAGEN IN HET ALGEMEEN.

2. 1. Wat bij het onderwijs als het belangrijkste naar voren is gebracht dient geëvalueerd te worden.

2. 2. Het examen moet ongeveer net zo ingedeeld zijn als het onderwijs is geweest, wat de uitvoerigheid van behandeling van verschillende aspecten aangaat.

2. 3. De aard van het examen moet zijn bedoeling weerspiegelen.

3. OBJECTIEVE EN ESSAY-TOETSEN.

3. 1. Verschillen tussen:

Objectieve toetsen.

- 1. Vragen de kandidaat tussen twee of meer alternatieven te kiezen.
- 2. Bestaan uit vele nauwkeurig bepaalde vragen die slechts een kort antwoord vereisen.
- 3. De kandidaten besteden hun meeste tijd aan lezen en denken.
- 4. De kwaliteit wordt bepaald door de competentie van de toetsontwerper.
- 5. Zijn verhoudingsgewijs moeilijk te construeren maar gemakkelijk te beoordelen.
- 6. Gunnen de toetsontwerper veel vrijheid zijn kennis en waarden tot uitdrukking te brengen.
- 7. Omschrijven duidelijk wat de kandidaten moeten doen en geven hem reeds een indruk van de wijze waarop beoordeeld zal worden.
- 8. Moedigen raden aan.
- 9. Het cijfer wordt bepaald door ten aanzien van de toets gemaakte afspraken.

Essaytoetsen.

- 1. Vragen de kandidaat zich in zijn eigen woorden uit te drukken.
- 2. Bestaan uit weinige meer algemene vragen die uitvoeriger antwoord vereisen.
- 3. De kandidaten besteden hun meeste tijd aan denken en schrijven.
- 4. De kwaliteit wordt bepaald door de competentie van de beoordelaar.
- 5. Zijn verhoudingsgewijs makkelijk voor te bereiden maar moeilijk te beoordelen.
- 6. Gunnen de kandidaat veel vrijheid zijn kennis en waarden uit te drukken.
- 7. Omschrijven minder duidelijk wat de kandidaten moeten doen en laten hem meer in het onzekere omtrent de beoordeling.
- 8. Moedigen bluffen aan.
- 9. Het cijfer wordt in hoofdzaak bepaald door de beoordelaar

3. 2. Omstandigheden waaronder essay-vragen de voorkeur verdienen.

- 3. 2.1. De groep is klein en het is niet de bedoeling de toets opnieuw te gebruiken.
- 3. 2.2. Men wenst vaardigheid in geschreven gedachtenexpressie te bevorderen.
- 3. 2.3. Men is meer geïnteresseerd in de attitude van de kandidaat dan in het meten van wat hij precies weet en kan.
- 3. 2.4. Degene die het examen afneemt heeft meer vertrouwen in zijn bedrevenheid als

kritisch lezer dan als ontwerper van goede objectieve toets-items.

3. 2.5. Er is minder tijd beschikbaar voor het voorbereiden dan voor het evalueren van het examen.

3. 3. Omstandigheden waaronder objectieve vragen de voorkeur verdienen.

- 3. 3.1. De te examineren groep is groot en (of) het is de bedoeling de toets nog eens te gebruiken.
- 3. 3.2. Het is noodzakelijk op een zo efficiënt mogelijke wijze zeer betrouwbare examenresultaten te krijgen.
- 3. 3.3. Een objectief oordeel is essentieel.
- 3. 3.4. Degene die het examen afneemt (vorbereidt) heeft meer vertrouwen in zijn bekwaamheid als ontwerper van objectieve toets-items dan in zijn bekwaamheid als kritisch beoordelaar.
- 3. 3.5. Het is dringender de uitslag van het examen snel vast te stellen dan de voorbereiding in korte tijd beëindigd te hebben.

3. 4. Het ontwerpen van essay-toetsen.

3. 4.1. Typen van essay-toetsen.

De verschillende typen van essay-toetsen worden meestal onderscheiden naar de woorden waarmee ze beginnen. Voorbeelden:

- . Wat, waar, wie, wanneer
- . Geef een opsomming van
- . Geef een overzicht van
- . Geef een beschrijving van
- . Stel tegenover elkaar
- . Vergelijk
- . Noem de voor- en nadelen van
- . Geef redenen (argumenten) voor en tegen
- . Leg uit hoe en waarom
- . Vat samen
- . Beoordeel
- . Geef een voorbeeld van

3. 4.2. Raadgevingen voor het opstellen van essay-toetsen.

- 1. Probeer, alvorens een vraag te formuleren, u zo helder mogelijk een beeld voor ogen te stellen van wat u precies wilt toetsen; bijvoorbeeld op welke doelstelling(en) de vraag betrekking heeft of onder welke categorie van Bloom het antwoord valt.

- 2. Formuleer de vraag zo dat de taak van de kandidaat duidelijk omljnd is en niet voor tweëerlei uitleg vatbaar.

De volgende opdracht uit een Amerikaans leerboek voor geschiedenis schiet volgens Thorndike en Hagen (Thorndike and Hagen, *Measurement and Evaluation in Psychology and Education*, New York, 1961) in dit opzicht tekort:

"Beschrijf de factoren en invloeden die tot het opstellen en aanvaarden van onze constitutie leidden".

Hij definieert namelijk niet wat de examiner verstaat onder beschrijven, hij geeft niet aan hoe ver de kandidaat veronderstelt wordt terug te gaan en waar hij mag eindigen en hij geeft geen nadere uitleg van de termen "factoren en invloeden".

De schrijvers stellen voor de vraag als volgt te formuleren:

"Leg uit hoe de onder elk van de volgende letters genoemde documenten, gevoelens en problemen de bepalingen van onze constitutie hebben beïnvloed:

- A. De Magna Charta, de Petition of Rights en de Bill of Rights.
- B. De vrees door één persoon of groep te worden geregeerd.
- C. De problemen die voortkwamen uit het pogen zich aan de Articles of Confederation te houden.
- D. De vrees der kleine staten door grote te worden overheerst.
- E. De handelsconcurrentie tussen de staten."

De herziene vraag maakt de complexiteit van de oorspronkelijke duidelijk en verschaft een gemeenschappelijk kader voor de beantwoording van de kandidaten.

- 3. Stel geen vragen die alleen maar informeren naar de opinie van de kandidaat.
- 4. Verlang van de kandidaat niet te veel of te omvangrijke vragen in de gestelde tijd te beantwoorden. Thorndike en Hagen schatten dat hun gereviseerde vraag over de constitutie in ongeveer drie kwartier of een uur te beantwoorden zal zijn. Zij zeggen dat de meeste leraren meer vragen geven dan in de gestelde tijd beantwoord kunnen worden. Het beantwoorden van dit soort vragen vereist immers niet alleen dat de antwoorden worden opgeschreven maar ook dat de noodzakelijke kennis in het geheugen wordt teruggeroepen en dat deze voor de presentatie wordt ge(re)organiseerd en dat zijn processen die tijd kosten.
- 5. Vraag aan alle kandidaten dezelfde vragen te beantwoorden. Dit is nodig voor het verkrijgen van een gemeenschappelijke basis voor het vergelijken van de resultaten en waar hier een relatieve standaard zal moeten worden gehanteerd dient daar zoveel mogelijk naar te worden gestreefd. "A choice of questions may have a public relations value with the examinees but it has no justification from the point of view of effectieve measurement."

3. 5. Het beoordelen van essay-antwoorden.

Thorndike en Hagen geven de volgende raadgevingen voor het beoordelen van de antwoorden op de essay-vragen:

- 1. Geef er u rekenschap van wat u precies in uw beoordeling wilt betrekken. Mocht het zo zijn dat u in een gegeven antwoord meer dan één factor wilt beoordelen, maak dan voor u zelf uit welke dat zijn en beoordeel ze zo mogelijk eerst afzonderlijk voordat u uw uiteindelijke waardering uitdrukt.
- 2. Beantwoord eerst zelf de gestelde vragen schriftelijk voordat u aan het nakijken begint. Dit voorlopige model kunt u dan nog vergelijken met een steekproef uit het examenwerk en het zo nodig reviseren. In dit stadium dient u al voor u zelf vastgesteld te hebben met hoeveel punten u het goede in de antwoorden wilt honoreren.
- 3. Lees alle antwoorden op één vraag door voordat u naar de volgende over gaat. Op deze manier beoordeelt u minder subjectief, krijgt u een duidelijker

- conceptie van het antwoord en laat u zich minder in uw voordeel beïnvloeden door het antwoord dat een kandidaat op een vorig antwoord heeft gegeven.
- 4. Probeer de werkstukken als anonieme prestaties te beoordelen. U dient te beoordelen wat geschreven is en niet wie het geschreven heeft.
 - 5. Indien dat mogelijk is moet het werk beoordeeld worden door één of meer deskundigen die de kandidaat niet kennen, in het bijzonder wanneer op grond van zulk werk belangrijke beslissingen genomen moeten worden.

3. 6. Het ontwerpen van objectieve toetsen.

3. 6.1. Typen van objectieve toets-items.

Men kan de objectieve toetsen indelen in twee soorten:

- 1. De vrije-antwoord-items waarbij meestal korte antwoorden op directe vragen worden gegeven of woorden (eventueel zinnestelsels) bij onvolledige uitspraken moeten worden ingevuld.
- 2. De beperkte-antwoord-items die de kandidaat uitnodigen een keuze te doen tussen verschillende mogelijkheden. "Goed-fout", "matching" en "multiple choice" vragen zijn de meest voorkomende typen van beperkte-antwoord-items.

3. 6.1.1. Vrije-antwoord-items.

3. 6.1.1.1. Het invul-item.

Bij dit type vraag dient er op gelet te worden dat nauwkeurig bepaalde uitspraken worden gekozen, dat daaruit liever sleutelwoorden of belangrijke zinsdelen worden weggelaten dan onbelangrijke details, dat de uitspraken zo worden geformuleerd dat er slechts één goed antwoord kan worden gegeven, dat er geen grammaticale aanwijzingen tot het goede antwoord leiden en dat een beoordelingsleutel wordt ontworpen die alle acceptabele antwoorden bevat.

3. 6.1.1.2. Het korte-antwoord-item.

Dit item is een directe vraag die met één woord, één zinnestelsel, één getal etc. kan worden beantwoord.

De meeste regels die gelden voor het invul-item zijn ook van toepassing op het korte-antwoord-item.

3. 6.1.2. Beperkte-antwoord-items.

3. 6.1.2.1. Goed-fout items.

Op deze items kan men slechts twee antwoorden geven. De gebruikelijke antwoorden zijn: goed of fout, maar ze kunnen ook luiden: ja of nee, gelijk of tegenovergesteld etc. Ze kunnen ook in de vorm van een keuze tussen twee mogelijkheden bestaan (two choice multiple choice).

Stanley (J.C. Stanley, *Measurement in Today's Schools*, Prentice-Hall Inc., Englewood Cliffs, N.J., 1964) heeft een aantal aanwijzingen gegeven voor het construeren van goed-fout items:

- 1. Vermijd "verborgen aanwijzingen". Uitspraken zijn gewoonlijk onjuist wanneer ze de volgende woorden bevatten: alle, altijd, nooit, niets, onmogelijk, overmijdelijk

enz. Uitspraken zijn gewoonlijk juist wanneer ze de volgende woorden bevatten: sommigen, soms, dikwijls, in het algemeen, zou kunnen, als regel, gewoonlijk enz.

- 2. Geef ten naastenbij voor de helft juiste en voor de helft onjuiste uitspraken.
- 3. Beperk iedere uitspraak tot één mededeling.
- 4. Vermijd dubbele ontkenningen.
- 5. Vermijd uitspraken die op verschillende manieren kunnen worden geïnterpreteerd,
- 6. Vermijd beeldspraak en woorden waarmee de kandidaten mogelijk niet vertrouwd zijn.
- 7. Vermijd kwalitatieve taal zoals weinigen, velen, groot, oud enz. Meer dan en meest zijn wel bruikbaar omdat ze onderdelen zijn van kwantificeerbare uitspraken.
- 8. Zorg dat de hoofdzin juist is en de aangegeven reden of oorzaak juist of onjuist als u het juist of onjuist achten van een opgegeven reden wilt testen.

3. 6.1.2.2. Combinatie-items (Matching).

Een andere vorm van het beperkte-antwoord-item is het combinatie- of "matching"-item, waarbij de kandidaat de elementen van één kolom moet combineren met die van een andere. Men kan bijvoorbeeld in twee kolommen de volgende elementen tegenover elkaar stellen:

Kolom A
Personen
Jaartallen
Termen
Regels
Auteurs

Kolom B
Prestaties
Historische gebeurtenissen
Definities
Voorbeelden
Titels van boeken

Gronlund (N.E. Gronlund, *Measurement and Evaluation in Teaching*, Mac Millan New York, 1965) geeft een aantal regels voor het samenstellen ervan:

- 1. Gebruik homogeen materiaal in één combinatie-item (zie boven).
- 2. Geef meer elementen in de tweede dan in de eerste kolom en deel de kandidaten mee dat zij elk element éénmaal, vaker of in het geheel niet mogen gebruiken.
- 3. Plaats de woorden in alfabetische volgorde.

3. 6.1.2.3. Meerkeuze-items.

Ondanks het feit dat het meerkeuze-item het moeilijkst is om te construeren wordt het het meest gebruikt. Vergeleken met goed-fout-items onderscheidt het meerkeuze-item beter tussen de verschillende prestatieniveaus, wordt het minder gemakkelijk fout geïnterpreteerd en kan het minder gemakkelijk door raden goed beantwoord worden.

(Terminologie: een meerkeuze-item bestaat uit:

- a. een probleemstelling en
- b. een aantal verschillende antwoorden hierop waarvan één het juiste is.

Dat gedeelte van het item dat de probleemstelling bevat noemen we: de stam, de onjuiste antwoorden: de alternatieven. Zie ook: Cito-publicaties, no.1).

Raadgevingen voor de constructie van meerkeuze-items:

- 1. Construeer de stam in de vorm van een vraag of een onvolledige uitspraak

waarop een goed omschreven antwoord kan worden gegeven en waarvoor plausibele alternatieve antwoorden bestaan. Een directe vraag is gewoonlijk beter dan een onvolledige uitspraak, omdat het probleem aldus duidelijker kan worden gesteld en de bedoeling van de "ontwerper" beter kan worden weergegeven. Schrijf eerst het juiste antwoord op een ontwerp, dan de alternatieven.

- 2. Druk het juiste antwoord in zo juist mogelijke bewoordingen uit en vermijd verborgen aanwijzers die het aan handige raders kunnen blootgeven.
- 3. Geef alternatieven die ondubbelzinnig fout zijn maar plausibel schijnen voor een kandidaat die er iets maar niet genoeg van af weet. Het plausibel schijnen van de alternatieven bepaalt de moeilijkheidsgraad van het item. Als de alternatieven niet plausibel schijnen hebben ze geen enkele functie.
- 4. Vraag iemand anders uw oorspronkelijke ontwerp nog eens te bezien.

(Een bijzondere vorm van de meerkeuzetoets is de zgn. "sleutellijst-meerkeuzetoets". Voorbeeld:

Engeland verklaarde in 1914 de oorlog aan Duitsland (A),
omdat Duitsland België was binnengevallen (B).

De kandidaten worden nu uitgenodigd uit de hieronder volgende sleutellijst het juiste nummer te kiezen.

1. A is juist, B is juist en B is relevant voor A.
2. A is juist, B is juist maar B is niet relevant t.o.v. A.
3. A is juist, B is onjuist.
4. A is onjuist en B eveneens.
5. A is onjuist maar B is op zichzelf beschouwd juist).

Bijlage 2

Aan de collega's van de scholen
die meedoen aan het eerste experiment
van de C.E.G.E.S.

Bloemendaal, 29 november 1972

Zeer geachte dames en heren,

Het leek ons goed nu de commissie vordert met het opstellen van de vragen voor het eerste experiment u op de hoogste te stellen in welke richting wij, in ons bezig zijn met die vragen, denken.

In de eerste plaats moet ik u meedelen dat er géén meerkeuzevragen gesteld zullen worden, daar de tijd van voorbereiding voor het C.I.T.O., dat wij om medewerking gevraagd hadden, te kort was. De commissie had voor het standpunt van het C.I.T.O. alle begrip. Ze heeft daarom nu reeds het C.I.T.O. om medewerking voor het experiment in de cursus 1973/74 gevraagd en als experimenteeronderwerp gekozen (deze keer uit de Nederlandse geschiedenis): "De onderdrukking van de vrijheid tijdens de Tweede Wereldoorlog in Nederland en het verzet daartegen", nummer 7 uit de lijst van 10 themata en onderwerpen gepubliceerd in ons eerste verslag (Kleio, febr. 1972, p.88). Het ligt *niet* in de bedoeling van de commissie over dit onderwerp zulke uitvoerige syllabussen te publiceren als bij het eerste experimenteeronderwerp geschied is. Het zal een omschrijving van ongeveer twee pagina's Kleio worden met een documentatie zoals voor het eerste onderwerp werd samengesteld.

Meerkeuzevragen zijn er dit jaar dus nog niet bij. Onze gedachten gaan uit naar vragen die betrekking hebben op:

- Kennis, voorzover die nodig is om ontwikkelingen, situaties enz. uit het onderwerp te kunnen beschrijven of oorzaken, motieven, gevolgen e.d. te kunnen aanwijzen. Met andere woorden, kennis die nodig is om vragen die met "Hoe" en "Waarom" beginnen te kunnen beantwoorden.
- Het Begrip van termen enz. uit het onderwerp, waarbij het niet zozeer in de bedoeling ligt omschrijvingen of definities te vragen dan wel aan de hand van concrete vragen te peilen of het geleerde begrepen is.
- Het in juiste chronologische volgorde kunnen plaatsen van in het onderwerp voorkomende toestanden, ontwikkelingen of optredende personen, m.a.w. het kunnen werken met tijdsekwenties.
- Misschien zal ook een enkele vraag betrekking hebben op het inlevingsvermogen van de kandidaten, maar de commissie beseft dat zulke vragen zó geformuleerd moeten dat ze niet te grote moeilijkheden opleveren.
- Een aantal vragen zal betrekking hebben op eenvoudige teksten en op illustratiemateriaal, uiteraard andere teksten en andere illustraties dan die in de door de commissie gepubliceerde syllabussen zijn ondergebracht.

Wij zullen er voor zorg dragen dat de examenopgaven tijdig vóór 30 januari op uw school gearriveerd zijn.

Vóór die tijd zal het Cegeslid dat u is toegewezen met u contact opgenomen hebben over de mondelinge toetsing die ook op 30 januari immers afgenomen zal worden.

Met vriendelijke groeten,

w.g. C.M.H. Bosch,
secretaris

Bijlage 3

COMMISSIE EINDEXAMENEXPERIMENTEN GESCHIEDENIS
EN STAATSINRICHTING

Vragen over

"HET NATIONAAL-SOCIALISME IN DUITSLAND, 1918 - 1939"

Tijd: twee uur.

30 januari 1973

MAVO — HAVO

Mavo-katern: vragen 1 tot en met 26

Havo-katern: vragen 1 tot en met 31

Niets uit dit examenwerk mag overgenomen en/of vermenigvuldigd worden zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de commissie. Verzoeken daartoe zenden aan: Secretariaat Commissie Eindexamenexperimenten Geschiedenis en Staatsinrichting (C.E.G.E.S.), Borskilaan 7, Bloemendaal.

the flatzke
28HUGO SENSCH
BERLIN SO 16

- A. Op de bladzijde hiernaast is een verkiezingsaffiche afgedrukt uit de periode van de Duitse geschiedenis, die jullie bestudeerd hebben. Deze affiche is van de Duitse Democratische Partij, een liberale partij. Er staat op:

“Zuivert het rijk! Stemt Duitse Democraten! Lijst 6.”

V r a g e n :

1. Op de affiche zie je enkele hakenkruisen. Van welke partij was het hakenkruis het symbool?
2. Toen deze affiche werd getekend, vormde Duitsland geen aaneengesloten gebied. Hoe heette het gedeelte rechts boven, dat met twee touwen aan het andere deel van Duitsland is vastgeknoopt?
3. En hoe heette de “kloof” die door de touwen omspannen wordt?
4. Volgens welk vredesverdrag was deze scheiding tot stand gekomen?
5. Wat had Duitsland in het zuidwesten volgens dit vredesverdrag aan Frankrijk moeten afstaan?
6. In hoeverre zou deze kaart er anders hebben uitgezien, als ze getekend was vlak voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog? Geef je antwoord in woorden.

Een Duits student maakte in zijn vakantie in een van de jaren tussen 1918 en 1939 een fietstocht door het Zwarte Woud.

Hij schreef over zijn tocht:

"Erg goedkoop hier! Overnachten kost 400.000 mark en een avondmaal 1.800.000 mark. Melk per halve liter 250.000 mark."

Hij voegde er later aan toe:

"Zes weken daarna kostte een middagmaal in een restaurant tien tot twintig miljard mark. Voor een schouwburgkaartje moest ik toen 300 tot 400 miljoen betalen . . ."

B. V r a g e n:

7. Hoe noem je het verschijnsel waarvan in de tekst op de pagina hiernaast sprake is?
8. In welke periode van de vier hieronder genoemde werd de fietstocht gemaakt?

- A = 1918 tot en met 1923.
B = 1924 tot en met 1929.
C = 1930 tot en met 30 januari 1933.
D = 1 februari 1933 tot en met 1939.

(In het antwoord na het nummer van de vraag de letter van de periode op je antwoordpapier schrijven.)

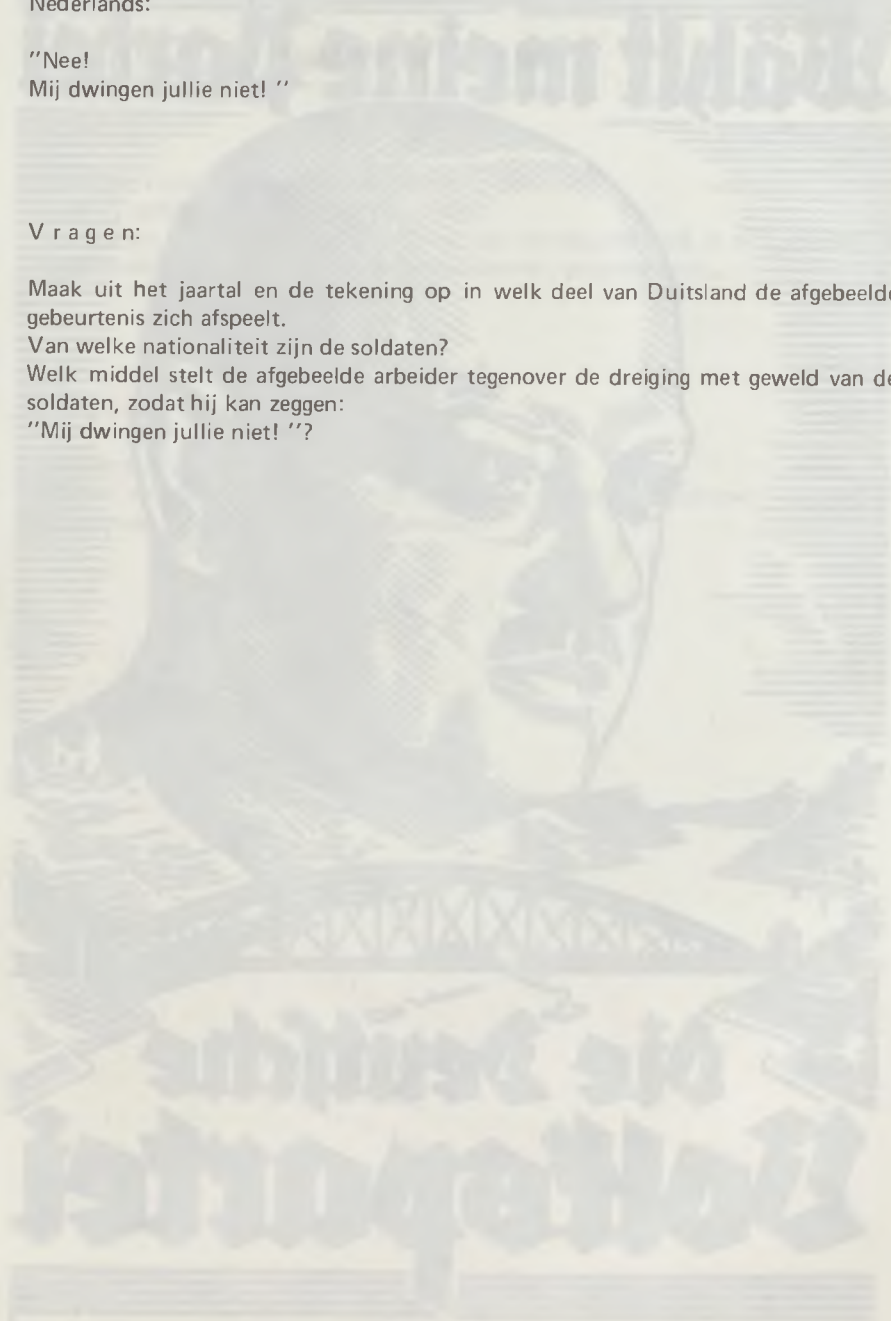
- C. De Duitse affiche op de vorige pagina is uit het jaar 1923. De tekst betekent in het Nederlands:

"Nee!

Mij dwingen jullie niet! "

V r a g e n:

9. Maak uit het jaartal en de tekening op in welk deel van Duitsland de afgebeelde gebeurtenis zich afspeelt.
10. Van welke nationaliteit zijn de soldaten?
11. Welk middel stelt de afgebeelde arbeider tegenover de dreiging met geweld van de soldaten, zodat hij kan zeggen:
"Mij dwingen jullie niet! "?

Wählt meine Partei

- D. Ook de affiche op de vorige bladzij is een Duitse verkiezingsaffiche. Vertaald luidt de tekst:

"Stemt mijn partij.
De Duitse Volkspartij."

De Duitse Volkspartij was ook een liberale partij.

De op de affiche afgebeelde rivier is de Rijn.

De brug zou het symbool kunnen zijn van een verdrag, dat dank zij de medewerking van Stresemann, wiens hoofd boven alles uitsteekt, gesloten werd.

V r a g e n:

12. Welk verdrag was dit? (Geen jaartal noemen.)
13. Waarom zou een brug over de Rijn dit verdrag kunnen symboliseren? Leg dit uit aan de hand van de inhoud van het verdrag.

Hieronder staan de werkloosheidscijfers uit Duitsland in het tijdvak 1929 - 1939:

in 1929	waren er ongeveer	1.900.000	werklozen
in 1930	" " "	3.100.000	"
in 1931	" " "	4.500.000	"
in 1932	" " "	5.600.000	"
in 1933	" " "	4.800.000	"
in 1934	" " "	2.700.000	"
in 1935	" " "	2.200.000	"
in 1936	" " "	1.600.000	"
in 1937	" " "	900.000	"
in 1938	" " "	400.000	"
in 1939	" " "	300.000	"

- E. Als je de werkloosheidscijfers uit Duitsland op de bladzij hiernaast bekijkt, zie je twee ontwikkelingslijnen (ook wel "trends" genoemd) zich aftekenen, een opgaande en een dalende lijn.

V r a g e n:

14. Welk jaar vormde hier het scheidingspunt tussen de beide trends?
15. Waarom steeg de werkloosheid gedurende de aan dit scheidingsjaar voorafgaande jaren? (Antwoord in één zin.)
16. Noem een aantal redenen waarom de werkloosheid daalde in de daarop volgende jaren.

THE RED PERIL

THE OLD CONSUL (to Hitler). "This is a heaven-sent opportunity, my lad. If you can't be a dictator now, you never will be."

- F. De prent op de vorige bladzij is door een Engelse tekenaar gemaakt en werd in maart 1933 gepubliceerd. Von Hindenburg en Hitler zijn er als twee consuls uit het oude Rome op afgebeeld. Boven de tekening staat een opschrift in het Engels, dat vertaald "Het rode gevaar" betekent. Volgens het onderschrift zegt Von Hindenburg (de oude consul) tegen Hitler, die de rol met "Emergency powers" (= Noodvolmachten) in de hand heeft: "Dit is de kans van je leven. Als je nu niet als dictator optreedt, word je het nooit."

V r a g e n:

17. Welke gebeurtenis in de Duitse geschiedenis speelt zich op de achtergrond af?
18. Waarom staat er "Het rode gevaar" boven de tekening?

Van de partijnaam NSDAP betekent de letter N: nationaal, en de letter S: socialistische. Hieronder volgen zes punten uit het programma van vijftientig punten van de NSDAP, dat in februari 1920 werd opgesteld:

1. Wij eisen de aaneensluiting van alle Duitsers tot een Groot-Duitsland.
2. Wij eisen rechtsgelijkheid van het Duitse volk met de andere naties
9. Alle staatsburgers moeten gelijke rechten en plichten hebben.
11. Wij eisen afschaffing van het arbeidsloos inkomen.
13. Wij eisen alle trusts onder staatsbeheer.
25. Wij eisen de vestiging van een sterke centrale rijksmacht.

- G. Onderstaande vragen hebben betrekking op de punten, die op de pagina hiernaast zijn afgedrukt.

V r a g e n :

19. Schrijf op welke van de zes punten naar de opvattingen van de nationaal-socialisten bij "nationaal" thuis horen en wel op deze wijze:
Nationaal = . . . (alleen de nummers invullen, die voor de door jou gekozen programmapunten staan.)
20. Schrijf op welke van de zes punten naar de opvattingen van de nationaal-socialisten bij "socialistische" thuis horen en wel op deze wijze:
Socialistische is = . . . (alleen de nummers invullen, die voor de door jou gekozen programmapunten staan.)

Spannende verkiezingsdagen in Duitsland.

(Evening Standard, Londen)

... het zou me niets verwonderen, als Hitler werd gekozen.

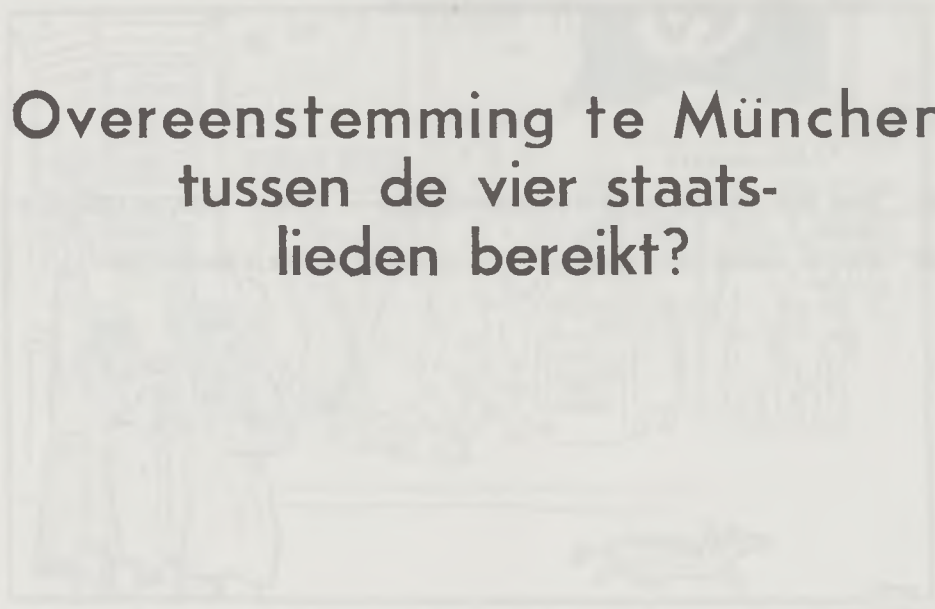
- H. De karikatuur "Spannende verkiezingsdagen in Duitsland", die in een Londense krant verscheen kort voor een van de Duitse Rijksdagverkiezingen uit de periode 1918 - 1939, werd ook in ons land gepubliceerd.

V r a g e n:

21. Slaat deze tekening op de Rijksdagverkiezingen in 1924, in 1928, in 1932 of in 1936?
22. Waarom slaat de tekening op de verkiezingen in het jaar dat je gekozen hebt?

Een van de laatste dagen van september 1938 verscheen er op de voorpagina van een Nederlandse krant onderstaande kop van drie regels:

Overeenstemming te München tussen de vier staats- lieden bereikt?

- I. Onderstaande vragen hebben betrekking op het hiernaast afgedrukte krantenbericht.

Vragen:

23. Uit welke vier staten waren er in München op dat ogenblik staatslieden bijeen?
24. Noem de namen van twee staatslieden die daar aanwezig waren.
25. Waarover bereikten de vier een akkoord?

VOOR DE LAATSTE MAAL WORDT APPEL GEBLAZEN !

De Hitlerjugend komt vandaag tot je met de vraag: waarom heb jij je nog niet bij de Hitlerjugend aangesloten? Wij nemen toch aan dat je je voor onze Führer Adolf Hitler uitspreekt. Dat kun je echter alleen doen, als je je tegelijk uitspreekt voor de door hem in het leven geroepen Hitlerjugend. We stellen je nu in vertrouwen een vraag: ben je voor de Führer en dus voor de Hitlerjugend? Onderteken dan het bijgevoegde aanmeldingsformulier.* Ben je niet van plan lid van de HJ te worden, schrijf ons dat dan op de bijgevoegde verklaring Wij richten nu een laatste appel tot je. Doe je plicht als jonge Duitser en lijk jezelf voor 31 mei a.s. in bij de jonge garde van de Führer.

Heil Hitler!

De leider van ban 80.

V e r k l a r i n g

Ondergetekende verklaart hierbij dat hij niet bereid is lid te worden van de Hitlerjugend en wel om de volgende redenen:

.....
.....

Handtekening van de vader:

Handtekening van de jongen:

Beroep:

Beroep:

Werkzaam bij:

Werkzaam bij:

* Het aanmeldingsformulier is hier niet opgenomen.

- J. De brief op de vorige pagina afgedrukt werd in 1934 door jonge mensen in de Duitse stad Wiesbaden ontvangen.

Vraag:

26. Ook in onze tijd en in ons land kun je je voorstellen dat een jeugdvereniging of een jeugdclub je per circulaire vraagt om lid te worden. Als je op zo'n verzoek negatief reageert, loop je geen enkel risico.

Uit welke aanwijzingen in de brief van de Hitlerjugend kun je opmaken dat je toen in Duitsland wél risico liep, als je verklaard had geen lid van de HJ te willen worden?

**DAS SIND DIE FEINDE DER
DEMOKRATIE!**

K. De vertaling van de tekst op deze verkiezingsaffiche is:

"Dat zijn de vijanden van de democratie!
Weg ermee!
Stemt daarom lijst 1.
Sociaal-Democraten."

V r a g e n :

27. Drie machten worden hier afgebeeld, die volgens de sociaal-democraten de democratie bedreigen.
Welke drie machten zijn dat?
28. Waarom zouden de sociaal-democraten deze machten als vijanden van de democratie zien? Probeer dat voor élk van de drie machten afzonderlijk uit te leggen.

De Franse gezant in Moskou schreef in maart 1938 een memorandum, dat hij naar het Ministerie van Buitenlandse Zaken in Parijs stuurde. Hieronder volgen enkele regels uit dit memorandum:

"Daar Frankrijk en diens gevolg ook Engeland vroeger of later in conflict moeten komen met Hitler, biedt Tsjecho-Slowakije het beste uitgangspunt om verzet te bieden, maar het is voor de geallieerden waarschijnlijk ook de laatste mogelijkheid om de vrede te redden. Tsjecho-Slowakije heeft een Slavische bevolking en slechts een geringe minderheid Sudeten-Duitsers.

Annexatie door het Rijk zou een piratenstuk zijn dat de algemene verontwaardiging zou oproepen. Overigens zou een overval op Tsjecho-Slowakije met grotere waarschijnlijkheid dan een aanval op Frankrijk een daadwerkelijke deelname van Rusland aan het conflict met zich brengen.

Tsjecho-Slowakije lijkt mij het enige land waarbij een gezamenlijk optreden van drie grote vredelievende mogendheden van Europa mogelijk is."

L. Vragen:

29. Is het memorandum, waarvan enkele regels op de vorige pagina staan, vóór of na de zgn. "Conferentie van München" geschreven?
30. Welke bedoeling zal de Franse gezant met het schrijven van dit memorandum gehad hebben?
31. In de laatste regel schrijft de gezant van "drie grote vredelievende mogendheden van Europa". Welke drie zou de gezant hier bedoelen?

Bronvermelding van het gebruikte historisch materiaal:

- A: Verkiezingsaffiche Duitse Democratische Partij: Friedrich Arnold, Anschläge, Deutsche Plakate als Dokumente der Zeit 1900-1960, München, 1963, III/2.
B: Tekst: Albert Speer, Herinneringen, Baarn, 1970, p.20/1.
C: Affiche 1923: Friedrich Arnold, a.w., II/23.
D: Verkiezingsaffiche Duitse Volkspartij: Friedrich Arnold, a.w., IV/8.
E: Werkloosheidscijfers 1929-1939: A.H. Huussen Jr. e.a., Tussen twee wereldoorlogen, 's-Hertogenbosch, 1968, p.38.
F: Karikatuur "The red peril": Ernst Hanfstaengel, Hitler in der Karikatur der Welt, Berlin, 1933, p.100/1.
G: Partijprogramma NSDAP 1920: H.G.M. Wigman, De geschiedenis van de mensheid, Utrecht/Nijmegen, 1961, deel 4, p.405.
H: Karikatuur van Low: M. van Blankenstein e.a., Het jaar . . . wereldgeschiedenis, Zeist, z.j. p.50.
I: Krantenbericht september 1938: Friso Endt e.a., Weet je nog wel de jaren dertig . . .?, Amsterdam, 1960, t.o. p.64.
J: Brief Hitlerjugend: W. Conze, Der Nationalsozialismus, 1934-1945, Stuttgart, 1959, deel 2, p.17.
K: Verkiezingsaffiche sociaal-democraten: Friedrich Arnold, a.w., IV/6.
L: Memorandum Franse gezant: P.A.M. Geurts e.a., Bronnenboek, de laatste 50 jaar in teksten en documenten, Amsterdam, 1971, p.37.

BOEKBESPREKING

Dr. T. van der Wal, *Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895)*. Leiden, 1972.

"De bewoners van Friesland zijn in de eerste plaats Friezen, in de tweede plaats eerst Nederlanders en dit geldt ook ten opzichte van het verenigingsleven". Een van de vele problemen, die van der Wal aan de orde stelt, is de vraag of dit citaat opgaat voor de Friese arbeidersbeweging in de negentiende eeuw. Hij konkludeert, dat veel meer dan nationalisme een grote vrijheidsdrang en afkeer van centralisme het karakter van die beweging hebben beïnvloed.

Over de rol van de Friezen in de eerste arbeidersbeweging is ieder het eens; zij leverden radikalisme, een zetel voor Domela Nieuwenhuis, Troelstra. Maar ook een interessant experiment in samenwerken van partijen, een progressief akkoord avant la lettre. Het is goed, dat van der Wal de gegevens over die eerste Friese arbeidersverenigingen eens op een rijtje zette en ze aanvulde met bronnenonderzoek. En dus is de vraag gerechtvaardigd, of een rechtgeaard V.G.N.-leraar het boek nu ook moet aanschaffen voor de leerlingenbibliotheek of voor de eigen verdwenen kennis. We weten toch allang, dat de arbeiders het in die tijd slecht hadden, trouwens, wanneer hebben die het ooit onverdeeld goed? We weten ook, dat ze zich aaneensloten. En dat het niet meeviel om die jonge verenigingen op de been te houden. Dat stakingen een bijna bovenmenselijk beroep deden op de solidariteit en het uithoudingsvermogen van de arbeiders en hun gezinnen, toen de overheid maar al te gemakkelijk een groep gewapende ordehandhavers naar de bedreigde plaatsen stuurde en de macht van de ondernemers oneindig veel groter was dan die van de arbeiders. Dat socialisten en niet-socialisten elkaar maar al te vaak naar het leven stonden. Dat S.D.B. en S.D.A.P. over principiële zaken grondig van mening verschilden. Dat . . . eigenlijk weten we al heel wat. Maar de leerling, die voor het schrijven van een werkstuk die dingen ook aan de weet wil komen kan in dit boek terecht. Hij zal daar een uitgebreide informatie vinden over de ellende bij de arbeiders, hun doffe berusting, hun rechteloosheid, hun pogingen om veranderingen in die situatie te brengen, hun leiders in Friesland. Wie zal ontkennen dat dit ook voor de leraar, die zijn sociale geschiedenis kent een welkome informatiebron is? Wanneer hij echter niet over die kennis beschikt, — en u begrijpt dat ik nu over een imaginaire leraar spreek — wanneer hij echter niet over die kennis beschikt en dat gebrek wil aanvullen door lezing van dit boek zal hij vrij veel moeite hebben. De schrijver laat de gang van zaken buiten it heitelan vrijwel geheel buiten beschouwing, zodat lang niet altijd duidelijk wordt, of hij typisch Friese, dan wel nationale problemen behandelt. Saillante details en grondige analyse van een aantal verschijnselen kunnen niet verbloemen, dat het boek bovendien vaak te deskriptief is, te weinig naar het waarom vraagt. Telkens ook blijken bepaalde zaken niet te zijn uitgewerkt, zodat men met een wakkergeschokte belangstelling further reading moet gaan bedrijven.

Van der Wal heeft niet het laatste woord gezegd over het onderwerp van zijn boek. En men kan zich zo nu en dan afvragen, of de woorden die hij eraan heeft gewijd allemaal even juist en verantwoord zijn. Zo kan men de vraag stellen, waarom hij de beslissing van de arbeiders vereniging 'Broedertrouw' om zich bij de S.D.B. aan te sluiten een overhaast besluit noemt. En het verdient aanbeveling, na te gaan, of de verbetering van de

ekonomie, die na de landbouwkrisis intrad, inderdaad slechts geringe betekenis heeft gehad voor de verzwakking van de Friese arbeidersbeweging.

Desondanks is het een nuttig boek over een boeiend onderwerp. Wie beter van de nood en de bestrijding ervan in Friesland op de hoogte wil zijn dan de toenmalige minister van binnenlandse zaken moet het lezen.

P.D. 't Hart.

H.P. Bleuel: *Een staat van fatsoen*. In den Toren, Baarn, 1972.

Deze uit het Duits vertaalde studie van de journalist Bleuel behandelt de zeden en de zedelijkheid van Hitlers Derde Rijk. Het is een sappig verhaal geworden, waarin de morele afwijkingen van de topnazi's breed worden uitgemeten. De wijze waarop de jurist Frank met het recht omspringt wordt aan de kaak gesteld. Fel is de veroordeling door Bleuel van het "gesundes Volksempfinden". Terecht stelt deze auteur dat de nationaal-socialisten werkten met de dubbele moraal van de kleinburger, verpakt in rassenspraak.

De schrijver heeft zich echter te veel verlustigd in de afwijkingen van de topnazi's en hun volgelingen. Breed de inderdaad walgelijke opvattingen onder de leiders van het Derde Rijk uitmetend komt hij ook met zeer goedkope roddels en oudbakken grappen. (bijv. Hoe ziet de ideale nazi eruit? Blond als Hitler, atletisch als Goebbels enz.) Erger is dat, uit het verhaal van Bleuel, Hitler en de zijnen tevoorschijn komen als nauwelijks meer dan vieze of domme burgermannetjes. Deze teneur is te oppervlakkig en te gevaarlijk.

Voor een belangrijk deel van de hier behandelde stof kan men beter bij "Hitlers social revolution" van Schönbaum terecht. Deze heeft minder oppervlakkig en de hoofdpersonen meer in hun "waarde" latend geschreven over dezelfde problematiek. Zijn hoofdthese luidde dat Hitler twee revoluties heeft gemaakt, één van het woord en één van de daad. Hij heeft (klein-) burgerlijke idealen gepredikt, maar maakte bij zijn daden gebruik van middelen die typisch waren voor een burgerlijke maatschappij (bijv. het moederschap vereren, maar wel de vrouwenarbeid opvoeren).

Dezelfde zaken zijn in het werk van Bleuel terug te vinden, maar minder pregnant en duidelijk gesteld. Blijft staan dat zijn werk vele voorbeelden van het nazistisch irrationalisme geeft met door het verhaal heen geweven een korte geschiedenis van de N.S.D.A.P. en van Hitler.

S. Vellenga.

Ilias en Odyssee

Onlangs verscheen de 3e druk van de door
Dr. M.A. Schwartz meesterlijk vertaalde verhalen
van Homerus

Ilias

ing. f 20,00

3e druk, ISBN 90 01 40173 2

Odyssee

ing. f 17,50

3e druk, ISBN 90 01 40174 0

Verkrijgbaar bij de boekhandel

H. D. Tjeenk Willink Groningen

366 74 17 1242

Nederland in de eerste wereldoorlog

Deel 2 van de uitvoerige geschiedenis van Nederland in de eerste
wereldoorlog door Mr. Dr. C. Smit is zojuist verschenen, getiteld:

Nederland in de eerste wereldoorlog 1914 — 1917

geb. f 37,50 ISBN 90 01 80285 0

In dit deel staat het probleem van de economische neutraliteit van
Nederland tijdens de eerste wereldoorlog centraal. Immers Neder-
land raakte nolens volens betrokken in de blokkadepolitiek der
geallieerden tegen Duitsland.

Het streefde daarom naar een gelijksoortige houding jegens beide
belligerenten door Duitsland compensaties te verlenen, voor zover
de verbintenissen, welke het jegens Engeland had moeten aangaan,
daartoe ruimte lieten.

Deel 3 zal in november 1973 verschijnen.

Verkrijgbaar bij de boekhandel

Wolters-Noordhoff

368 70 41 1266

RIJKSUNIVERSITEIT LEIDEN

Bij de FACULTEIT der LETTEREN der RIJKSUNIVERSITEIT
te LEIDEN

vaceert per 1 september 1973 de

GEWONE LEERSTOEL ALGEMENE GESCHIEDENIS

Bij voorkeur gaan de gedachten uit naar een functionaris die leiding kan geven bij onderwijs en onderzoek in de geschiedenis van de nieuwste tijd (na 1870), waarbij belangstelling voor de contemporaine geschiedenis tot aanbeveling kan strekken.

De Faculteit zal gaarne geattendeerd worden op mogelijke kandidaten. Zowel zij die de aandacht willen vestigen op anderen als degenen die zelf in aanmerking willen komen, worden uitgenodigd zich vóór 24 februari 1973 te richten tot de dekaan van de Faculteit der Letteren, p/a Bureau der Faculteit, Rapenburg 73 te Leiden.

Sollicitanten wordt verzocht bij hun sollicitatie een curriculum vitae en lijst van eigen publikaties te voegen, en voorts aan te geven welk lopend onderzoek zij verrichten. Nadere inlichtingen kunnen desgewenst worden ingewonnen bij het Bureau van de Faculteit der Letteren, Rapenburg 73, Leiden, tel. 01710-22044. (vakature 73.020)

Bij het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek is deze maand verschenen:

**DE FEBRUARI-STAKING 1941/
SOWJETHISTORICUS WEERLEGT L. DE JONGS VERVALSING**

De Februaristaking 1941 tegen de jodenvervolgingen door de nazi's vormde een keerpunt in het nationale verzet tegen de Duitse overweldiging van ons land. Zij wordt steeds meer gezien als een hoogtepunt van dat verzet. Dit ondanks het feit dat de tijd die verstreken is nog te kort is voor een alzijdig wetenschappelijk oordeel.

De geschiedenis van het recente verleden stelt ons in staat om uit het verleden de erfenis te behouden die waardevol is gebleken en de schadeposten die nadelig zijn te verwerpen. In die geest behoort ook de geschiedenis van de Februari-staking te worden onderzocht en ongetwijfeld ook de geschiedenis van de bezettingstijd in haar geheel, van het verzet en van het verraad, van het gehele complex van binnenlandse en internationale verhoudingen die haar bepaald hebben. De boeken 'Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog' van dr. L. de Jong hebben daarmee weinig gemeen. Steeds veelvuldiger wordt kritiek geleverd op de buitengewoon bevooroordeelde en oncontroleerbare wijze waarop daarin de feiten worden gehanteerd, waarmee het geheel tot een karikatuur van geschiedschrijving is geworden, en dat betreft wel in het bijzonder de episode van de februaristaking in het onlangs verschenen deel 4.

Daarom meende het Instituut voor Politiek en Sociaal Onderzoek dat het nuttig is in vertaling de studie uit te geven die in 1966 door de Sowjethistoricus H.H. Bauman werd gepubliceerd.

Bauman onderzoekt de voorgeschiedenis van de Februari-staking, hij behandelt de leidende rol van de CPN. Bauman onderzoekt tevens de gevolgen, waartoe naar zijn mening moet worden gerekend het doorkruisen van het plan van de Londense regering tot een aparte vrede met Hitler te komen. De Februari-staking was de eerste politieke massa-staking in bezet Europa en zo blijkt nu, heeft ook het verzet in Frankrijk en België beïnvloed.

Het IPSO gaat in een inleiding op de betekenis van de studie in en plaatst bij een enkel facet een kritische kanttekening.

Bestellingen kunnen worden gedaan door storting van f 2,25 (+ f 0,60 verzendkosten) op postgiro 2252298 t.n.v. Stichting IPSO Amsterdam, of via Postbus 4381 te Amsterdam.

Historische Studies

Getemperde vrijheid

Dr. H.A. Enno van Gelder

Serie: Historische Studies XXVI

302 pag., ing. f 32,50 ISBN 90 01 39012 9

Dit boek geeft een verhandeling over de verhouding van Kerk en Staat in de Republiek der Verenigde Nederlanden en de vrijheid van meningsuiting inzake godsdienst, drukpers en onderwijs gedurende de 17e eeuw.

Pennestrijd over staat en historie

Opstellen over de vaderlandse geschiedenis, aangevuld met Geyl's levensverhaal (tot 1945).

Dr. P. Geyl

Serie: Historische Studies XXVII

386 pag., ing. f 39,50 ISBN 90 01 39013 7

De in deze uitgave gebundelde studies van de op oudejaarsochtend 1966 overleden Utrechtse hoogleraar Prof. P. Geyl betreffen:

- Het stadhouderschap in de partij-literatuur onder De Witt
- Democratische tendenties in 1672
- De Witten-oorlog, een pennestrijd in 1757
- 1813 herdacht in 1863

Aan de vier studies is toegevoegd Geyl's levensverhaal (tot 1945), in 1964 op de band vastgelegd.

Tot voor kort ontbrak een afgerond bibliografisch overzicht van het omvangrijke oeuvre van Prof. Dr. P. Geyl (1887 - 1966).

Hierin wordt voorzien met de uitgave:

Bibliografie van P. Geyl

Samengesteld door P. van Hees

Serie: Historische Studies XXVIII

128 pag., ing. f 25,— ISBN 90 01 39014 5

Allereerst wordt een chronologisch overzicht van Geyl's gedrukt werk gegeven. Daarnaast is een systematische bibliografie opgenomen, waardoor is na te gaan wat Geyl op het gebied van de vaderlandse en algemene geschiedenis, de historiografie en de kunst- en literatuurgeschiedenis heeft geschreven. Zijn vele polemische activiteiten (ook de niet zuiver historische), voorzover in druk verschenen, zijn in beide bibliografieën opgenomen.

Deze publicatie wordt afgesloten door een beschrijving, geen inventarisatie, van het rijke persoonlijke archief van Geyl en een overzicht van verschillende publicaties over zijn persoon en zijn wijze van geschiedbeoefening.

Prijswijzigingen voorbehouden.

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Wolters-Noordhoff

368 70 41 1244

1. Introduction

2. Objectives

- 1. To study the effect of temperature on the rate of reaction.
- 2. To determine the activation energy of the reaction.
- 3. To study the effect of concentration on the rate of reaction.
- 4. To study the effect of catalyst on the rate of reaction.
- 5. To study the effect of surface area on the rate of reaction.
- 6. To study the effect of pressure on the rate of reaction.
- 7. To study the effect of light on the rate of reaction.
- 8. To study the effect of pH on the rate of reaction.
- 9. To study the effect of ionic strength on the rate of reaction.
- 10. To study the effect of solvent on the rate of reaction.

3. Materials and Methods

The reaction studied was the reaction between potassium permanganate and oxalic acid in the presence of sulfuric acid. The reaction was carried out in a conical flask at different temperatures. The rate of reaction was determined by measuring the time taken for the color of the solution to change from purple to colorless. The activation energy was determined by plotting the logarithm of the rate constant against the reciprocal of the absolute temperature. The effect of concentration, catalyst, surface area, pressure, light, pH, ionic strength, and solvent on the rate of reaction was also studied.

4. Results

The rate of reaction increased with increasing temperature. The activation energy of the reaction was found to be 52.1 kJ/mol. The effect of concentration, catalyst, surface area, pressure, light, pH, ionic strength, and solvent on the rate of reaction was also studied.

Concentration	Rate of reaction	Catalyst	Rate of reaction
0.1M	Slow	None	Slow
0.2M	Fast	K ₂ S ₂ O ₈	Fast
0.3M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.4M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.5M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.6M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.7M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.8M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
0.9M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast
1.0M	Very fast	K ₂ S ₂ O ₈	Very fast

5. Discussion

The results show that the rate of reaction increases with increasing temperature. The activation energy of the reaction was found to be 52.1 kJ/mol. The effect of concentration, catalyst, surface area, pressure, light, pH, ionic strength, and solvent on the rate of reaction was also studied.

6. Conclusion

The rate of reaction increases with increasing temperature. The activation energy of the reaction was found to be 52.1 kJ/mol. The effect of concentration, catalyst, surface area, pressure, light, pH, ionic strength, and solvent on the rate of reaction was also studied.

COMMISSIES

DIDAKTIEKCOMMISSIE

J.G. TOEBES, *voorzitter*, Groesbeekseweg 436, Nijmegen, tel. 080-230383.
MEJ. C.C.A. BRIET, *secretaresse*, Buurtweg 56, Ederveen, tel. 08387-1944
A.C.E. JANSE, *penningmeester*, Oranjelaan 13, Castricum, tel. 02518-53548, postrekening 1561752
t.n.v. de penningmeester Didaktiekcommissie V.G.N.
J. BROUWER, Elst (Gld).
A.P. DIJKSTRA, Meppel.
P.H.F. GIELES, 's-Hertogenbosch.
C.J. LEIJH, 's-Gravenhage.
L.G. DALHUISEN, Warmond.

COMMISSIE POSTACADEMIALE VORMING

DRS. H.W. TIMMER, Cordell Hullplaats 61, Rotterdam, tel. 010-214865, *voorzitter*
DRS. K. VAN DIJK, Spechtstraat 7, Zwijndrecht, tel. 01850-25843, *1e vice-voorzitter*, beleid colleges.
DRS. J.H. VINK, Delflandstraat 69, Nootdorp, tel. 01731-9299, *2e vice-voorzitter*, conferenties.
P.W. BROUWER, Esdoornlaan 1, Rotterdam, *1e secretaris*
J.G. KIKKERT, Karekietlaan 12, Oostvoorne, tel. 01885-2926, *2e secretaris*, organisatie colleges.
W. BACHMAN, Veld en Beemd 65, Krimpen a/d IJssel, tel. 01807-5429, *penningmeester* postrekening 527314 t.n.v. penningmeester Commissie Postacademiale Vorming der V G N te Krimpen a/d IJssel
DR. J. SWART, Lindenlaan 40, Assen, tel. 05920-14591, *portefeuilles*.

AFDELINGEN

De organisatie van de postacademiale colleges in de diverse plaatsen is in handen van de besturen van de V.G.N.-afdelingen.

De adressen van de *afdelingssecretariaten* zijn:

<i>Alkmaar:</i>	Lindenlaan 12, Bergen N.H.	<i>Haarlem:</i>	Edward Jennerstraat 8.
<i>Arnhem:</i>	Wildenborglaan 32 VI.	<i>Heerlen:</i>	Leenderkapelweg 27, Schaesberg.
<i>Amsterdam:</i>	de Savornin Lohmanlaan 5, Amstelveen.	<i>Hengelo:</i>	Th. de Keyserstraat 276, Enschede.
<i>Den Bosch:</i>	Philips de Tweedestr. 51.	<i>Leeuwarden:</i>	Gerard ter Borchstraat 19.
<i>Breda:</i>	Bavelselaan 224.	<i>Maastricht:</i>	Passementsmakersdreef 30.
<i>Eindhoven:</i>	Kruisakker 76.	<i>Rotterdam:</i>	Kamperfoelielaan 15, Oostvoorne.
<i>Goes:</i>	Valckeslotlaan 89.	<i>Utrecht:</i>	J.F. Kennedylaan 131, Woudenberg.
<i>Groningen:</i>	Kamperfoelieweg 42, Paterswolde.	<i>Venlo:</i>	Groenstraat 224.
<i>Den Haag:</i>	Paulus Potterstr. 26, Lisse.	<i>Zutphen:</i>	Gerstekamp 12, Warnsveld.
		<i>Zwolle:</i>	Stevinstraat 9, Kampen.

MAVOCOMMISSIE

A.L. VERHOOG, *voorzitter*, Drakenstein 8, Leiderdorp, tel. 01710-41127.
C.S. RUTSEN, *secretaris*, Kerspelstraat 59, Mijdrecht, tel. 02979-4017.
P. DOVES, Zaandam.
P.G. RUYS, Bussum.

COMMISSIE PEDAGOGISCHE AKADEMIES (PEDAK)

L.W. BOOGERT, *voorzitter*, Wielengahof, Delft, tel. 015-563034.
A.J. KAARSEMAKER, *secretaris*, Schepenenlaan 210, Middelburg, tel. 01180-3661.
DRS. D.J. NOORDAM, *penningmeester*, Jan Vethkade 50, Dordrecht, tel. 01850-37781.
P.W. BROUWER, Capelle aan de IJssel.
BR. EMILIUS GORDIJN, 's-Gravenhage.

Tijdschrift voor geschiedenis

Het Tijdschrift voor Geschiedenis is een Nederlands wetenschappelijk tijdschrift dat in de ruimste zin van het woord zich bezig houdt met alle perioden van de geschiedenis binnen en buiten Europa. Behalve voor de vakspecialist is de rijk gevarieerde inhoud bestemd voor leraren en studenten geschiedenis, die in elk nummer zeker één of meer artikelen van hun gading zullen vinden.

abonnementsprijzen per 1 januari 1973:
gewoon abonnement f 42,50 per jaargang
studenten abonnement f 31,50 per jaargang

Nederland in de eerste wereldoorlog

De uit drie delen bestaande uitvoerige geschiedenis van Nederland in de eerste wereldoorlog vormt het eerste samenhangende geheel van de periode, waarin Nederland sedert de eeuwwisseling zijn houding moest bepalen temidden der grote mogelijkheden Duitsland en Engeland.

Nederland in de eerste wereldoorlog, deel I

Het Voorspel (1899 - 1914) door Mr. Dr. C. Smit
f 37,50 ISBN 90 01 80284 2

Het eerste deel laat op heldere, gemakkelijk leesbare wijze zien hoe de Nederlandse regering in de jaren, voorafgaand aan de eerste wereldoorlog, er consequent naar heeft gestreefd bij een algemene Europese oorlog ongemoeid te worden gelaten en het behoud van de status quo van ons grondgebied in en buiten Europa te waarborgen.

Nederland in de eerste wereldoorlog, deel II

1914 - 1917 door Mr. Dr. C. Smit
f 37,50 ISBN 90 01 80285 0

Dit tweede deel behandelt de neutraliteitspolitiek, welke Nederland in de jaren 1914, 1915 en 1916 tot aan de afkondiging van de onbeperkte duikbootoorlog op 31 januari 1917, heeft gevoerd.

Deel III verschijnt in 1973.

De oorlog van 1672

De oorlog van 1672

Drs. Robert Fruin
f 22,50, geill. ISBN 90 01 32415 0

Iedereen kent het motto van het rampjaar 1672: het volk was redeloos, de regering radeloos en het land reddeloos. Dit boeiende boek bevat het samenhangende verhaal van de dramatische gebeurtenissen in de jaren 1672 en 1673.

Prijswijzigingen voorbehouden.

Verkrijgbaar bij de boekhandel.

Wolters-Noordhoff